

Çocuk hastalıkları perspektifinden Razi ve “vaka temelli eseri” *Kitâbü't-Tecârib*

Ahmet Acıduman¹, Berna Arda²

Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi ¹Tıp Tarihi ve Etik Doçenti, ²Tıp Tarihi ve Etik Profesörü

SUMMARY: Acıduman A, Arda B. (Department of History of Medicine and Ethics, Ankara University, Ankara, Turkey). Rhazes and his “case-based work” *Kitab al-Tajarib (Book of Experiences)*: from the perspective of pediatric disorders. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi* 2012; 55: 216-234.

The aim of this report was to present and evaluate case reports related with pediatrics found in Rhazes' *Kitab al-Tacarib (Book of Experiences)*, written in case-based form and Arabic and translated into Turkish by Ali Münşi from Bursa in the 18th century. The book consisted of 31 sections, and diseases were ordered from head to foot, with cases presented successively in these sections. Despite there being no special section allocated for pediatric diseases in the book, pediatric cases were determined in various other parts from the Turkish translation, Hamidiye 1013 copy, and were arranged under the titles of the sections. Pediatric cases translated into 18th century Turkish are presented in contemporary Turkish. Medical applications and treatment modalities of Rhazes were based on the medical understanding of his era and the principles of the humoral paradigm. Furthermore, different diseases with similar symptoms were classified under the same title because symptoms were used for the diagnosis of diseases, as seen in classical books of that era.

Key words: Rhazes, pediatric disorders, *Kitab al-Tajarib*, Hamidiye 1013, history of medicine.

ÖZET: Bu yazıda, Râzî'nin vaka temelli yazılmış *Kitâbü't-Tecârib* adlı Arapça eserinin Bursalı Ali Münşi tarafından XVIII. yüzyılda yapılmış Türkçe çevirisinde yer alan çocuk hastalıkları ile ilgili vakaların sunulması ve değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Eser 31 bölümden oluşmaktadır ve eserde yer alan hastalıklar, baştan ayağa doğru olmak üzere başlıklar halinde sıralanmış olup, bu hastalıklar ile ilgili vakalar bir biri ardınca sunulmuştur. Eserde doğrudan çocuk hastalıkları ile ilgili ayrı bir bölüm bulunmamaktadır. Kitapta yer alan çocuk vakalar Türkçe nüshalardan *Hamidiye 1013* incelenerek belirlenmiş ve eserdeki başlıklara göre sıralanmıştır. Bazı başlıklar altında ele alınan hastalıklarda da çocuk hasta bulunmadığı anlaşılmaktadır. XVIII. yüzyıl Türkçesiyle çevrilmiş olan eserde yer alan pediatrik vakalar, günümüz Türkçesine uyarlanarak sunulmuştur. Râzî'nin *Kitâbü't-Tecârib* adlı eserinde yer alan tıp uygulamaları ve tedavi yaklaşımlarının, dönemin tıp anlayışı olan humoral paradigmanın ilkelerine göre olduğu ve yine o dönemde klasik tıp kitaplarında ele alındığı gibi, semptomların hastalık tanısı olarak kullanılması nedeniyle, benzer semptomları içeren farklı hastalıkların, aynı başlık altında sınıflandırılabilirdiği görülmektedir.

Anahtar kelimeler: Razi, çocuk hastalıkları, *Kitabüt-Tecarib*, Hamidiye 1013, Tıp Tarihi.

Çocuk hastalıkları konusunda yazdığı ayrı bir eserle¹ tıp tarihinde ayrıcalıklı bir yeri olan ve Horasan'da Rey şehrinde doğduğu için Râzî olarak adlandırılan Ebû Bekr Muhammed bin Zekeriyya er-Râzî (865-925) (Şekil 1), başlangıçta akli ilimlerle ilgi duymuş, edebiyat, kimya ve nücümle uğraşmış, daha sonra

felsefe öğrenmiştir. Tıp öğrenimine biraz geç başlamış olsa da bu alanda çok önemli eserler vermiştir.^{2,3} İki yüzden fazla eser yazmış olan Râzî, Rey ve Bağdad'da Adudi hastanesinde hekimlik de yapmıştır.^{2,3} Râzî'nin en bilinen tıp eserleri arasında ansiklopedik bir eser olan ve ölümünden sonra öğrencileri tarafından

Şekil 1. Ebû Bekr Muhammed bin Zekeriyya er-Râzî (865-925) [(Akalın) Besim Ömer. *Nevsâl-ı Âfiyet. Dördüncü Kitâb. İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsân, 1322 / 1906: 173].²⁴*

düzenlenen *el-Hâvî*, Horasan valisi Mansur adına yazılmış olan *Kitâbü'l-Mansûrî* ve kızamık ile çiçek arasında ayırıcı tanının yapıldığı ilk eser olan *Kitâbü'l-Cüderî* ve *l-Hasbe* bulunmaktadır.^{2,3} Bu kitaplar, sırasıyla, *Liber dictus Elhavi*,^{4,5} *Liber Almansoris*^{4,6} ve *Liber de Pestilentia*⁶ isimleriyle Latinceye çevrilmiş ve basılmıştır.

“Bir kantar ilim bir okka edebe muhtaçtır” anlayışı ile Râzî, hekimliğin bilimsel boyutunun yanı sıra ahlâkî boyutuna da dikkat çekmiştir.² Ünver² “tıbbi deontolojiye” verdiği önem nedeniyle Râzî’nin İslâm tıbbının Hipokrat’ı gibi kabul edilmesi gerektiğini bildirmektedir.

Eserlerinde, Hippokrates’in pratiği ile Galenos’un teorisini birleştirdiği görülen Râzî, hastaların durumlarını anlamaya çok dikkat etmiş, gözleme değer vermiş ve bu şekilde tanı konması güç pek çok hastalığı ortaya çıkarmış ve pek çok ilaç bulmuştur.^{2,5} Râzî, kimyasal bilgisini tıbbı uygulaması nedeniyle, iyatrokimyacıların atası olarak da görülmektedir.⁴ Ünver² Râzî’nin, Galenos’un bir zerresinin bile öldürücü olduğunu bildirdiği cıva ile maymunlar üzerinde deneyler yaptıktan sonra cıvanın öldürücü olmadığını ve bu nedenle

Şekil 2. Hamidiye 1013 yazmasının başlangıç varakları [İstanbul Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Hamidiye Koleksiyonu, No: 1013, varak no: 1b-2a].⁹

gerektiğinde kullanılabileceğini söylediğini haber vermektedir. Hastalıkları çok ilaç vererek tedavi etmeye karşı olan Râzî, deneyime de çok önem vermiştir.²

Râzî'nin *Kitâbü't-Tecârib* (Deneyimler Kitabı) adlı kitabı,⁷ onun hasta tedavisindeki klinik uygulamalarını göstermesi bakımından oldukça önemli bir eserdir.

Kitâbü't-Tecârib ve Türkçe çevirileri

Kitâbü't-Tecârib'in en önemli özelliği vaka temelli yazılmış olmasıdır. Arapça yazılmış olan bu kitabın bir nüshası İstanbul Topkapı Sarayı Kütüphanesi III. Ahmed Koleksiyonu 1975 numarada bulunmaktadır. 126 varaktan oluşan bu nüshanın hemen başında *Kitâbü't-Tecârib* yazısı ve altında ise “el-Muhammed bin Zekeriyâ er-Râzî rahme-tullah ‘aleyhi” yazısı okunmaktadır.^{7,8} Yazmanın müstensihî ‘Alî bin Eyyüb bin Yûsuf el-Konevî el-Mevlevî olup, tamamlanma tarihi 7 Safer 656 / 13 Şubat 1258 Çarşambadır.⁷

Bursalı Ali Münşî tarafından XVIII. yüzyılda Türkçeye çevrilen bu eserin, üç çeviri nüshası bilinmektedir. Bunlardan birisi İstanbul Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Hâmîdiye Koleksiyonu 1013 numarada (Şekil 2), ikincisi Çorum Hasan Paşa Halk Kütüphanesi 2909 numarada ve üçüncüsü de İstanbul Bayezit Kütüphanesi Veliyüddin Efendi Koleksiyonu 2487 numarada bulunmaktadır.⁸ Eser ve çevirileri 31 bölümden oluşmaktadır.^{7,9-11} *Hamîdiye 1013* yazmasının girişinden anlaşıldığına göre, Râzî'nin önde gelen bazı önlem ve tedavileri öğrencileri tarafından toplanmış ve sonra bir kitap haline getirilmiştir.¹² Dönemin hastalık kabulüne ve anlayışına göre hastalıklar baştan ayağa doğru olmak üzere başlıklar halinde toplanmış ve bu hastalıklar ile ilgili vakalar bir biri ardınca sıralanmıştır. Konu başlıklarının altında vaka ortaya konmakta, hastanın cinsiyeti, yaşı ve şikâyeti verilmekte ve buna göre üstâdın yani Râzî'nin tedavi önerileri sunularak vaka sonlandırılmaktadır.¹² Eserde doğrudan çocuk hastalıkları ile ilgili ayrı bir bölüm bulunmamaktadır. Eserin bölüm başlıkları şunlardır:

- *el-evvelu fî's-sudâ'i ve's-şakîkati*
- *es-sânî fî'd-devvâri ve tesa'adi'l-buhârâti ile'd-dimâgi*
- *es-sâlisu fî's-sar'i*

- *er-râbi'u fî'l-mâlîhülyâ ve envâi'l-cünûni*
- *el-hâmisu fî'l-fâlici ve'l-haderi ve'l-istirhâ ve bâkî emrâzi'd-dimâgi ve'l-asabi*
- *es-sâdisu fî'r-remedi ve bâkî evcâ'i'l-'ayni*
- *es-sâbi'u fî emrâzi'l-uzni ve evcâ'ihâ*
- *es-sâminu fî emrâzi'l-enfi*
- *et-tâsi'u fî'n-nezleti ve'z-zukâmi*
- *el-'aşiru fî emrâzi'l-esnâni ve evcâ'ihâ*
- *el-hâdî 'aşera fî evcâ'i'l-halki ve'l-hancereti ve'l-mereyi ve'l-lisâni ve's-şefeti ve'l-haneke ve'l-lühâti ve'l-levzeteyni*
- *es-sânî 'aşera fî evcâ'i'l-ma'deti ve'l-kayyi*
- *es-sâlisu 'aşera fî's-şavsati ve's-su'âli ve dîki'n-nefesi ve bâkî emrâzi'r-rîeti ve's-sadri*
- *er-râbi'u 'aşera fî evcâ'i'l-mefâsili ve'l-hâsıratı ve'l-yedeyni ve'r-ricleyni ve'n-nikrîsi*
- *el-hâmisu 'aşera fî'r-riyâhi ve'l-kûlunci ve'n-nefhateti ve yubsi't-tabî'ati*
- *es-sâdisu 'aşera fî emrâzi'l-kalbi*
- *es-sâbi'u 'aşera fî evcâ'i'l-kebidî*
- *es-sâminu 'aşera fî'l-istiskâ'i*
- *et-tâsi'u 'aşera fî'l-yerekâni*
- *el-'işrûne fî evcâ'i't-tihâli*
- *el-hâdî ve'l-'işrûne fî evcâ'i'l-kilâ ve'l-mesâneti ve'l-bâhi*
- *es-sânî ve'l-'işrûne fî evcâ'i'l-husâ ve'l-mezâkîri*
- *es-sâlisu ve'l-'işrûne fî evcâ'i'r-rahmi*
- *er-râbi'u ve'l-'işrûne fî emrâzi'l-mak'adi*
- *el-hâmisu ve'l-'işrûne fî'l-ishâli ve's-sahci ve'z-zahîri ve's-seyelâni'd-demmi*
- *es-sâdisu ve'l-'işrûne fî'l-evrâmi ve'l-busûri ve'l-cerebi ve'l-hikketi ve's-sâ'ireti*
- *es-sâbi'u ve'l-'işrûne fî'l-hummeyâti ve'l-inkisâri ve's-sikli ve'l-kaş'arîreti ve'l-harâreti*
- *es-sâminu ve'l-'işrûne fî'l-berasi ve'l-*

- behaki ve'l-feza'i ve's-sal'i ve'l-kavâbi*
 - *ve't-tâsi'u ve'l-işrûne fi'd-darbeti ve's-*
saktati ve'l-vukû' mine'd-devvâbi
 - *es-selasûne fi'l-emrâzi'l-muteferriketi'n-*
nâdireti'l-vukû'i ve'l-cuderî ve'l-hasbeti
 - *el-hâdî ve's-selasûne fimâ yete'allaku*
bi'l-karâbâdîni min imlâ-i Muhammed
bin Zekeriyâ' er-Râzî⁹⁻¹¹

Bu çalışmada, kitapta yer alan çocuk vakalar Türkçe nüshalardan *Hamîdiye 1013*⁹ incelenerek belirlenmiş ve bu vakalar nüshadaki başlıklara göre sıralanmışlardır. Yukarıda başlıkları verilen bölümlerin bazılarında ise tedavi edilen çocuk hasta bulunmadığı anlaşılmaktadır. Çocuk vakalar, doğrudan vakada verilen yaşlarla belirlendiği gibi, bazen de vakalarda yer alan ve hastanın yaşını bildirebilecek terimler incelenerek belirlenmiştir. Çocukluk dönemi üst sınırı olarak, günümüzde halen kabul edilen 16-18 yaş alınmış ve bu dönemi kapsayan terimler göz önünde bulundurularak belirlenen vakalar da çocuk hastalar olarak kabul edilmiştir. Bu çalışma için vakalar arasında çocuk olarak kabul edilenlerin yaşları ile ilgili terimlerin açıklaması aşağıda verilmiştir. Bu belirleme için *Osmanlıca-Türkçe Lûgat*¹³ ve *Turkish-English Lexicon*¹⁴ referans olarak alınmıştır.

“*Gulâm: 1. Tüyü, bıyığı çıkmamış delikanlı, genç*
 2. *Köle, esir, kölemen.*”¹³ / “*Gulâm: 1. A boy, lad.*
 2. *A male slave.* 3. *APersian government courier;*
formerly, a Persian royal life guardsman. 4. *A humble*
servant.”¹⁴

“*Ma'sûm: 1. Suçsuz, kabahatsiz* 2. *Küçük çocuk.*”¹³
 / “*Ma'sûm: 1. Protected; safe, innocent.* 2. *A little*
child, an infant.”¹⁴

“*Sabî: 1. Henüz memeden kesilmemiş erkek çocuk.* 2.
Üç yaşını tamamlamayan erkek çocuk.”¹³ / “*Sabî: A*
boy, A male child.”¹⁴

“*Sabiyye: Küçük kız, kız çocuğu.*”¹³ / “*Sabiyye: A*
girl, female child.”¹⁴

On sekizinci yüzyıl Türkçesiyle Türkçeye çevrilmiş olan eserde yer alan pediatrik vakalar, günümüz Türkçesine uyarlanmıştır. Bu uyarlama yapılırken yaşı bildiren terimler, hastalık isimleri, kan alınan damar isimleri, bazı tedavi türleri, tedavide kullanılan maddelerin isimleri ve bazı ölçü birimleri olduğu gibi bırakılmıştır. Bu kelimelerin, dipnot yöntemiyle, yukarıda adı geçen sözlüklerin yanı sıra A

*Comprehensive Persian-English Dictionary*¹⁵den de yararlanılarak, Türkçe ve İngilizce olarak, anlamları verilmiştir. Sözlükte bulunmayan bazı kavram ve terimlerin karşılıkları ise *Hamîdiye 1013* nüshasının sayfa kenarlarında yer alan açıklamalardan alınarak dipnota yerleştirilmiştir. *Hamîdiye 1013* nüshasından alınan vakaların varak numaraları [...] içerisinde ve her vakadan sonra yazılmıştır.

Değerlendirme

Bayat'ın¹⁶ Osmanlı İmparatorluğu tıbbında “Batıyı tanıma ve tercüme dönemi” olarak adlandırılan zaman aralığında hekimlik yapmış ve aynı zamanda kitaplar yazarak ve çevirerek bu süreçte aktif rol almış önemli yazarlarımız arasında saydığı Bursalı Ali Münşi, Sâlih bin Nasrullah, Ömer Şifâî ve Abbâs Vesim gibi hekimlerle birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nda tıbbi uygulamalarda iyatrokimya akımının önemli temsilcilerinden birisi olup, kendisinden önceki dönemde Avrupa'da iyatrokimya konusunda kitap yazmış olan hekimlerin eserlerinden yararlanmış ve bazılarını da Türkçeye çevirmiştir.¹⁷ Bursalı Ali Münşi'nin dokuz tıbbi eseri saptanabilmiş olup,¹⁶ bu eserlerden *Terceme-i Akrahâdîn* (*Kitâb-ı Münsiht Tercümesi*), Adrian von Minsicht'in *Thesaurus et Armamentarium Medico-Chymicum* adlı eserinin çevirisi iken, yine *Kurâdatu'l-Kimyâ* adlı eseri de Alman hekim Michael Etmüller'in *Chemia Experimentalis Atque Rationalis Curiosa*'nın çevirisidir.^{16,17} Yine Ali Münşi, *Cerrâhnâme* adlı eserinin önsözünde cerrahi sanatı ile ilgili bütün kuralları ve bazı tedbirleri Arapça ve Latince kitaplardan çıkararak yazdığını bildirirken, *Cerrâhnâme*'nin bazı bölümlerinde, örneğin kafa ve sinir yaralanmalarında, Paracelsus ve van Helmont gibi iyatrokimyacıardan aldığı tedavi önerilerini sunmaktadır.¹⁸ İlginç olan nokta ise, Ali Münşi'nin bir taraftan Avrupalı yazarlardan iyatrokimyasal tıbbı ait çeviriler yaparken, öte yandan Şeyhülislâm Ebû'l-Hayr Ahmed el-Enâm'ın önerisiyle,¹² Ebû Bekr Muhammed bin Zekeriyâ er-Râzî'nin, yaklaşık olarak X. yüzyıla ait olan vakalarda uygulanmış olan humoral patoloji kuramına göre düzenlenmiş tedavi önerilerinin yer aldığı kitabını da Türkçeye çevirmiş olmasıdır. Bu ilginç bulgu, çeviriyi yapan hekimimizin bir taraftan *tıbb-ı cedîd* olarak adlandırılan yeni iyatrokimya temelli tıbbi uygulamalara yüzünü dönmüşken, öte yandan da geleneksel

uygulamalardan kopamadığının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Batı tıbbını tanıma ve tercüme dönemi olarak adlandırılan bu dönemde buna benzer ilginç durumlara tanıklık edilebilmektedir. Sultan III. Mustafa döneminde, bir taraftan İbn Sînâ'nın *el-Kânûn fi't-Tıbb* adlı eserinin Tokatlı Mustafa Efendi tarafından ilk kez Arapçadan Türkçeye çevrildiği görülürken (1766),¹⁹ öte yandan buna yakın tarihlerde Avrupa'da XVIII. yüzyılın ünlü klinisyeni olarak kabul edilen Hermann Boerhaave'nin *Aforizmalarının* Subhîzâde Abdülaziz Efendi tarafından Latineden Türkçeye çevrildiği (1769) de görülmektedir.²⁰ Tıbbi uygulamalar açısından Osmanlı İmparatorluğu'nda bu dönem gerçek bir geçiş dönemidir ve Bursalı Ali Münşî'de gözlemlediğimiz "kafa karışıklığı"nın nedeninin bu olduğu yönünde bir yorum yapılması da olasıdır.

Kitâbu't-Tecârib adlı eserde Râzî, İslâm uygarlığının altın çağı olarak adlandırılan dönemde, tıp uygulamalarını ve tedavilerini, Hippokrates (MÖ 460-370) tarafından tıba aktarılan ve sonra Galenus (129-200) tarafından geliştirilen, dönemin tıp anlayışı olan humoral paradigmanın ilkelerine göre yapmıştır. Bu anlayışa göre, makrokozmosu oluşturan ateş, hava, su ve topraktan oluşan dört elementin, mikrokozmos olan insandaki karşılığı olan dört humorun yani kan, sarı safra, balgam ve kara safra ya da sevdanın dengede bulunması sağlığı oluştururken, dengenin bozulması sonucu ortaya çıkan hastalıkların²¹ tedavisinde, kan alma (flebotomi), kuru kan çekme (kupa çekme), müşhil verme ve bitki, maden ve hayvan kaynaklı ilaçlar ile artan humorun vücuttan uzaklaştırılması ya da vücudun farklı bir yönüne çekilmesi gibi uygulamalarla humorların dengelenmesi yapılmakta¹⁶ ve kan alma da bu tedaviler içerisinde önemli bir yer tutmaktaydı. Tedavi amacıyla çocuklardan kan almak konusunda Râzî'nin, kimi vakalarda gördüğümüz görüşleri oldukça ilginçtir. Râzî, 13. bölümde, Galenus'un çocuktan kan almaya rıza göstermemesine karşın, kendisinin, daha önce plöreziye tutulan bir çocuktan, çocuğun yaşının izin verdiği ölçüde kan aldığını ve çocuğun hastalıktan kurtulduğunu; bu nedenle, eğer madde bir uzuvda tutulduğunda uzuv bozulacak ve kesmek zorunda kalınacaksa, çocuğun yaşına bakılmayıp kan alınmasının daha iyi ve uygun olacağını bildirmektedir. Râzî'nin tedavi amacıyla çocuklardan kan alma konusunda,

vakanın durumuna göre davrandığının başka örnekleri de vakalar içerisinde bulunmaktadır. Eserin 7. bölümünde, boğaza yakın şişliği olan bir gulâmdan, *v. cephalica*'dan 60 dirhem kan alınırken, benzer hastalığı olan bir Türk gulâmdan ise yaşının küçüklüğü nedeniyle tedavide kan alınmadığı, onun yerine bir çeşit merhem tedavisinin önerildiği görülmektedir. Yine on dört yaşında, kabızlık, yüzünde iltihap ve gözlerinde kırmızılık şikâyeti olan bir kız çocuğunda, tedavi için kan alınmasını düşünen Râzî, kızın adet görmemesi nedeniyle, kan alınmasının tehlikeli olduğunu bildirmiş, yerine bir çeşit ilaç tedavisi önermiştir. Yirmi ikinci bölümde ise iki ay süre ile ateşi, öksürüğü bulunan ve burun kanaması olan bir gulâmdan, sağ *v. cephalica*'dan fasd ile 60 dirhem kan alınmasını istemiştir. Bu örnekler de Râzî'nin vakayı değerlendirdikten sonra, onun durumuna göre tedaviyi düzenlediğini göstermektedir. Çocuklarda kan almak için kullanılan damarlar ise, saptanabilen vakalar içerisinde, *v. cephalica*, *v. basilica* ve *v. mediana*'dır.

Vakaların incelenmesi, dönemin diğer tıp kitaplarında da görüldüğü gibi, semptomların hastalık tanısı olarak kullanıldığını ortaya koymaktadır. Bu nedenle, benzer semptomları içeren farklı hastalıklar, aynı başlık altında sınıflandırılabilir. Örneğin, böbrek ve mesane hastalıkları altında ele alınan pediatrik vakalardan birisi, büyük olasılıkla "juvenil diyabetes" dediğimiz hastalığın semptomlarını göstermektedir. Sekiz yaşında bir kız çocuğu olan hastanın normal beslendiği halde, kilo kaybetmesi ve aşırı zayıflaması, aşırı susması ve uyduğunda sabaha kadar idrar çıkışının olması juvenil diyabetes tanısını düşündürmekle birlikte, hasta büyük olasılıkla, semptomlardan birisi olan idrarın sabaha kadar akması nedeniyle böbrek ve mesane hastalıkları başlığı altında ele alınmıştır. Bir başka vaka ise "boğaz ve dil ve dudak ve ağız ve bademciklerin hastalıkları üzerine" başlıklı on birinci bölümde bulunmaktadır. Konuşma bozukluğu olan ve içtiği suyun burnundan geldiği şikâyetiyle getirilen on bir yaşında bir kız çocuğunda büyük olasılıkla alt kranial sinirlerin tutulduğu bir hastalık söz konusu olabilir. *N. vagus*'un iki taraflı felçlerinde damak hareketsiz kaldığından fonasyon sırasında yukarı kalkmaz ve ses nazal nitelik alır, yutmada güçlük ortaya çıkar, sıvılar burundan gelir ve öksürüğe neden olur. Larinksin motor fonksiyonlarının

etkilenmesi ile boğuk ve kısık bir ses ortaya çıkar, dizartri de ortaya çıkan bulgularındandır.¹² Aslında semptomlarına göre, günümüzde nörolojiyi ilgilendirdiğini düşünebileceğimiz bu hastalık, konuşma bozukluğu nedeniyle, boğaz, dil, ağız ilgilendiren hastalıklar başlığı altında ele alınmış görünmektedir. Yine hummalar başlığı altında ele alınan bir vaka da oldukça ilginç görünmektedir. Bir erkek çocuk olan hastanın ateşi olup, tabloya öksürük ve kırmızı bir yüz de eşlik etmektedir. Râzî'nin sorduğu, “arkasında ağrı var mıdır?” “burnunu kaşır mı?” soruları, onun ayırıcı tanı yapmasını sağlamış ve hastada “hasbe”nin ortaya çıkacağını söylemiştir. Yazının başında da bildirildiği gibi, Râzî, “hasbe” ve “cüderî” yani “çiçek” ile “kızamık” hastalıkları arasında ayırım yapan ve bu konuda bir eser yazan ilk kişidir. Eserde kızamık ve çiçek için ayrı bir başlık bulunmasına karşın, vücut döküntülerinden söz edilmemesi nedeniyle vakanın, kitabı düzenleyenler tarafından, hummalar başlığı altına yerleştirildiği düşünülebilir.

Bu değerlendirmede amaç bütün vakaları ele alarak onların hangi hastalıklar olduğunu belirlemek olmayıp buna olanak da olmayabilir. Semptomlarından oldukça kolay bir şekilde

hastalığı tahmin edilebilecek vakalar olduğu gibi, non-spesifik semptomlar nedeniyle, hastalık hakkında fikir sahibi olunamayan vakalar da bulunmaktadır. Örneğin, ateş, öksürük ve siyaha çalar kırmızı renkli bir idrar kabı ile birlikte, hastanın gözlerinde sarılık olması, hastanın belki de bir hepatit A vakası olabileceğini düşündürmektedir. Yine, nöbetli ateşler sıtmanın farklı tiplerini işaret edebileceği gibi, batında ortaya çıkan asit de karaciğer yetmezliğinin göstergesi olabilir. Süt emen bir kızın, emdiği sütü kusarak dışarı çıkardığı bir hastalık da hipertrofik pilor stenozu olabilir mi sorusunu akla getirmektedir.

Bu eserin tamamı incelendiğinde, değerlendirmeyi yapan hekimlerin uzmanlık alanlarının vakaların doğru olarak değerlendirilmesinde ve adlandırılmasında önem taşıyacağı bir gerçektir. Bu nedenle, metnin devamında yer alan vakaların çocuk sağlığı ve hastalıkları uzmanları tarafından değerlendirilmesi, bu yazıyı kaleme alan yazarların değerlendirememiş olduğu olası durumların saptanması açısından yararlı olacaktır.

Râzî'nin Kitâbu't-Tecârib adlı eserinin Hamûdiye 1013 adlı çevirisinde yer alan pediatri vakaları

Üçüncü. Sar'a üzerine [es-sâlisu fi's-sar'i¹]

• Üç yaşında bir sabî sar'aya tutulmuştu. Ateşi yoktu. Üstat onun tedbirinde buyurdular ki: “kara helîle ve kâbulî² her birisinden on dirhem, karabaş³ beş dirhem, kefe kemmûn⁴ üç dirhem, çantıyânâ⁵ ve defne yemişi ve zerâvend-i müdahrec⁶ her birinden bir dirhem, kızartılmış 'unsûl⁷ üç dirhem alınıp, 'asel-i menzû'u'r-ragvet ile macun yapılarak her gün fındık kadar verilsin, iki saat ya da üç saat süre ile gıda verilmesin. Sonra yumuşak gıdalar versinler, örneğin sikencübîne ekme batırıp versinler ya da zîrbâce⁸ ya da kuru etler versinler. Kündüseyi⁹ burnuna çektirip aksırsınlar ve dilinin altını milh-i¹⁰ inderânî [inderânî tuzu] ile ovup lu'âb¹¹ [salya] akıtsınlar ve yemeden önce hareket ettirsinler. Süt çeşitlerinden ve kaba yemeklerden sakınsınlar [11a].”⁹

¹ Sar' (a.i.): hek. (bkz. sar'a). Sar'a (a.i.): hek. tutank, tutarak, bayıltıcı, ağız köpürtücü ve çırpındırıcı bir sinir hastalığı (Devellioğlu, 920). Sar' (A.) vulg. sara', sara: epilepsy (Redhouse, 1174).

² Helîle (f.i.): tohumları müshil olarak kullanılan bir nebat (Devellioğlu, 354). Helîlec (A.), helîle (P): The myrobalan; helîle-i siyâh: the dried immature fruit of t. chebula; helîle-i kâbulî: the fruit of t. chebula (Redhouse, 2167).

³ Karabaş (T): The French lavender, *lavandula spica* (Redhouse, 1449).

⁴ Kemmûn (a.i.): kimyon (Devellioğlu, 506). Kemmûn (A.): cummin, *cuminum cyminum* (Redhouse, 1572).

⁵ Centiyâne (F): gentian, *gentiana lutea* (Redhouse, 681)

⁶ Zerâvend (f.i.): bot. ilaçlarda kullanılan bir cins bitki, loğusa otu, fr. aristolache (Devellioğlu, 1180). Zerâvend (P): The plant birthworth, *aristolochia*; zerâvend-i şâmi: round birthworth (Redhouse, 1007).

⁷ Unsul (a.i.): bot. adasoğanı (Devellioğlu, 1122). 'Unsul (A.): The squill, *scilla officinalis* (Redhouse, 1325).

⁸ Zîr-bâ (P), zîrebâc (A.): see. Zîre-bâ vulg. zîrvâ: meat stewed with cummin; also, jelly of sheeps' trotters stewed with saffron and garlic (Redhouse, 1022-1023).

⁹ Kündusa (A.): Glasswort (Steingas, 1054).

¹⁰ Milh (a.i.): tuz (Devellioğlu, 648). Milh (A.): 1. Salt, chloride of sodium. 2. Any chemical salt... (Redhouse, 1968).

¹¹ Luâb (a.i.): 1. fizy. Salya. 2. Bal, şeker gibi şeylerle yapılan tatlı (Devellioğlu, 553). Lu 'âb (A.): 1. Saliva flowing from the mouth. 2. (T.) Confectioners' jelly (Redhouse, 1633).

Beşinci. Felç ve uyuşma ve gevşeme ve kalan beyin ve sinir hastalıkları [el-hâmisu fî'l-fâlici¹² ve'l-haderi¹³ ve'l-istirhâ¹⁴ ve bâkî emrâzi'd¹⁵-dimâği¹⁶ ve'l-'asabi¹⁷]

• On yaşında bir gulâm getirdiler ki ona felç isabet edip, dili bir miktar ağırlaşmış. Üstat buyurdular ki: “yüz yirmi dirhem sikencübüne¹⁸ iki dirhem dövülmüş hardal¹⁹ katılıp gargara olunsun. Bu hususa sar'a ilacı dahi yararlıdır [15a].”⁹

• Bir gulâm huzura getirilip dediler ki: “zaman zaman bedenine teşvîş [karışıklık] ve istirhâ [gevşeklik] gelir, sebebi çok zamandır ki attan başı üzerine düşmüş idi ve o zaman fâsd²⁰ olunmuş idi.” Üstat buyurdular ki: “karabaşlı helile matbûhu²¹ [pişirilmiş], haftada bir defa kullanmak üzere, iki ya da üç defa verilsin. Başını tıraş ederek tepesine şu zımâdı²² koysun. Zımâdın terkibi budur: kasabu'z-zerîre ve kırmızı gül ve mersin ve karabaş ve az miktar râmek-i iddihir ve mersin suyu ile macun yaparak zımâd olunsun. Yine burnuna duhn-ı²³ benefşe²⁴ [menekşe yağı] ve duhn-ı nilüfer²⁵ [nilüfer yağı] damlatsınlar [16a].”⁹

• Bir gulâm getirdiler ki elinin birinde gevşeklik var. Üstat ona habb-ı²⁶ fâlic [felç hapı] ve ma'cûn-ı fâlic [felç macunu] ile birlikte habb-ı muntin²⁷ [muntin hapı] ve itrifil-i sağır emredip, gıdasını zeytinyağı ile kalye²⁸ olunmuş etler ısmarladı [16a].⁹

• Bir sabînin bir tarafına gevşeklik gelmişti ve kötü mizacı da vardı. Üstat ona mâ'u'l-kemmûn [kimyon suyu] ile kursu'²⁹-verd³⁰ [gül kursu] verip, gıdasını nohut âb³¹ [suyu] ve diğer meflûcüne³² [felç gelmişlere] verilen yiyecekler olmak üzere emretti [20a].⁹

Altıncı. Remed ve kalan göz ağrıları [es-sâdisu fî'r-remedi³³ ve bâkî evcâ'i'³⁴-'ayni³⁵]

• Bir gulâm getirdiler ki ona remed ve şiddetli baş ağrısı ve cebhesine sıkl yani alınına bir ağırlık gelmiş. Üstat: “önce fâsd et, sonra ırk-ı cebheyi³⁶ [alın damarını] kes” [diye] emredip, geceleri gözüne yumurta beyazı ve gül yağı koymayı ısmarladı [20b].⁹

• Süt emer bir kızcağzın gözünde şiş var idi. Üstat buyurdular ki: “madem murzi'asının³⁷ sütü bozuk, bu hastalık gitmez. Bu nedenle murzi'asının gıdası zîrbâc olsun ve masumun gözüne annesi süt sağsın, üzerine gül yağı ve yumurta beyazına batırılmış bezler koysunlar. Her gün sabahları hamama koysunlar [21a-b].”⁹

¹² Fâlic (a.i.): yarım inme, vücudun yarısına inen inme (Devellioğlu, 250). Fâlic (A.): 1. The palsy, paralysis. 2... (Redhouse, 1362).

¹³ Hader (a.i.): uyuşma (Devellioğlu, 308). Hader (A.): 1. A being or becoming torpid, benumbed; torpidity, torpor, numbness. 2. An eye's being feeble of sight, dimness. 3. A being slothful or languid; sloth; languor (Redhouse, 833).

¹⁴ İstirhâ' (a.i.): rehâvet gelme, gevşeme (Redhouse, 462). İstirhâ (A.): 1. A being or becoming loose, flaccid, pendulous. 2... (Redhouse, 95).

¹⁵ Emrâz (a.i. maraz'ın c.): illetler, hastalıklar (Devellioğlu, 219). Emrâz (A.): pl. of maraz, diseases; maladies (Redhouse, 198).

¹⁶ Dimâğ (a.i.): 1. Beyin (bkz. Mağz). 2. Akıl, suur (bkz. Hüş) (Devellioğlu, 187). Dimâğ (A.): 1. The brains. 2. An encephalon, the brain and its membranes (Redhouse, 914).

¹⁷ Asab (a.i.): sinir, damar (Devellioğlu, 41). 'Asab (A.): 1. Nerves. 2. Sinews; fibrous tissue. 3... (Redhouse, 1303).

¹⁸ Sikencübün (a.i.): bal ile sirkenin karıştırılmasından meydana gelen bir şerbet (Devellioğlu, 952). Sikencubin (A.) (from P. Sikengubin): oxymel, vinegar with honey (Redhouse, 1067).

¹⁹ Hardal (a.i.): hardal, sofrada istah açmak için kullanılan macunumsu madde (Devellioğlu, 328). Hardal (T): mustard (Redhouse, 838).

²⁰ Fâsd (a.i.): kan alma (Devellioğlu, 251). Fâsd (A.): An opening a vein; phlebotomy (Redhouse, 1387).

²¹ Matbûh (a.i.): 1. Tabholunmuş, pişirilmiş. 2. Kaynatılmış, haşlanmış [ilâç] (Devellioğlu, 586). Matbûh (A.): 1. Cooked; boiled down; calcined. 2. Dressed (silk). 3. A decoction (Redhouse, 1889).

²² Zımâd (a.i.c.: zamâid): 1. Merhemle yaraya sarılan sargı, bez. 2. İläç, lâpa, yakı (Devellioğlu, 1185). Zımâd, zımâde (A.): 1. A fillet or bandage wound round the head or a wound. 2. Any medicinal application; as, a poultice, a plaster, an ointment (Redhouse, 1213).

²³ Dühn (a.i.): sürünecek yağ (Devellioğlu, 193). Dühn (A.): Oil or Grease used as an unguent (Redhouse, 931).

²⁴ Benefşe (f.i.): 1. Menekşe. 2. s. mor (Devellioğlu, 84). Benefşe (P) vulg. menekşe: the violet, violet odorata (Redhouse, 389).

²⁵ Nilüfer, nilüfer (a.i.): bot. nilüfer, lat. nymphaea (Devellioğlu, 837). Nilüfer, nilüfer (P): 1. The water-lily, nymphaea cerulea, n. Alba, n. Rosea, etc. ... (Redhouse, 2118).

²⁶ Habb (a.i.): 1. Tâne, tohum, çekirdek. 2. Yutulacak yuvarlak ilâç, hap (Devellioğlu, 302). Habb (A.): 1. Grains, seeds, kernels, berries, or small rounded bodies resembling any of these. 2. Pimples, or any small excrescences. 3. Pills. 4. A pill (Redhouse, 759).

²⁷ Muntin, muntine (a.s.): pis kokan, kokmuş, bozuk (bkz. müteaffin) (Devellioğlu, 731). Muntin (A.): stinking, fetid (Redhouse, 1992).

²⁸ Kalyâ, kalye (f.i.): 1. Deniz nebatlarının (bitkilerinin) yakılmasıyla meydana gelen tuz. 2. Patlıcan, kabak gibi yemeklerin yağda kavularak pişirilmiş (Devellioğlu, 485). Kalyiye (A.): fried food; a fry (Redhouse, 1472).

²⁹ Kurs, kursa (a.i.): 1. Yuvarlak ve yassı nesne, teker, tekerlek nesne, ağırşak, çörek; küre, dâire ve her türlü dâire şeklinde nesne (Devellioğlu, 528). Kurs (A.): 1. A small flat disk or cake; a roll, a loaf. 2. A small medical lozenge (Redhouse, 1445).

³⁰ Verd (a.i.): bot. gül (Devellioğlu, 1147). Verd (A.): 1. The flowers of any plant, especially, roses; T. a blossom; a rose (Redhouse, 2133).

³¹ Âb (f.i.): 1. Su. 2. Nebatların yetişip büyümesine sebep olan su ve yağmur (Devellioğlu, 1). Âb (P): 1. Water. 2. Liquid, fluid. 3. Artificially prepared or distilled water. 4. Rain... (Redhouse, 3).

³² Meflûc (a.i.): felcolmuş, imelli, kıvıldamaz, oynamaz hale gelmiş olan (Devellioğlu, 600). Meflûc (A.): struck with paralysis (Redhouse, 1934).

³³ Remed (a.i.): göz ağrısı, göz ağrması (Devellioğlu, 885). Remed (A.): The conjunctiva's being or becoming inflamed; ophthalmia (Redhouse, 987).

³⁴ Evcâ' (a.i. vecâ'in c.): ağrılar, sancılar, sızılar (Devellioğlu, 240). Evcâ' (a.): pl. of vecâ', aches; pains (Redhouse, 238).

³⁵ Ayn (a.i.): 1. Göz. ... (Devellioğlu, 56). 'Ayn (A.): 1. The eye; also, a look, a glance... (Redhouse, 1332).

³⁶ İrk-ı cebhe: V. cebhi [V. frontalis], alındaki kara damar, tekdir (Ünver 1927, 39).

³⁷ Murzia (a.i.): çocuğa süt veren, süt emziren, sütüne, bebeğe süt vermek üzere para ile tutulmuş kadın (Devellioğlu, 685). Murzi', murzi'a (A.): A woman suckling an infant (Redhouse, 1811).

- Bir gulâmın gözlerinde cereb³⁸ var idi. Üstat ona “kazı ve şiyâf-ı ahzara [yeşil şiyâfa]³⁹ ve şiyâf-ı ahmere [kırmızı şiyâfa] devam et” [diye] ve her gece gözlerine yumurta beyazı ve gül yağı koyup, sabahları hamama girmeyi emretti [22b-23a].⁹
- On beş yaşında bir gulâm getirip dediler ki: “geceleri asla görmez.” Üstat buyurdular ki: “her gün itrifil⁴⁰ macunu kullansın ve şiyâf-ı sekbîneç⁴¹ [sekbîneç şiyâfi], mâ'i-râziyâne⁴² [rezene suyu] ile çözümlenerek gözüne çekilsin [23a].”⁹
- Bir yaşında bir ma'sûm getirdiler, bir gözünün kapağı içinde yeşile benzer siyah nokta benzeri bir şey var ve dediler ki: “doğduğunda dahi bundan eser vardı, günden güne çoğaldı.” Üstat onun tedbirinde: “it üzümü suyu ile çözülmüş isfidâcî⁴³ her gün göz kapaklarına sürün” diye emretti [26a].⁹
- Sekiz yaşında bir ma'sûm getirip, dediler ki: “güneşte gözlerini açamaz.” Üstat ona devâu'l-kişmişî kullanmayı emrederek, “gıdası hall⁴⁴ [sirke] ve zeyt⁴⁵ [zeytinyağı] ya da şûrbâc⁴⁶ olsun, kaba yemeklerden sakının ve sık sık hamama sokun” diye tenbih etti [26b].⁹
- Bir gulâm yatsı zamanından sonra gözlerine zulmet⁴⁷ gelmesinden şikâyet edip, tabiatı soruldu. Gulâm: “tabiatım mutedildir” dedi. Üstat ona habbu'l-iyâric⁴⁸ [yumuşatıcı hap] ile tenkiye⁴⁹ ve sekbîneç ile sürme çekmeyi emretti [27a-b].⁹

Yedinci. Kulak hastalıkları ve onun ağrıları üzerine [es-sâbi'u fî emrâzi'l-uzni⁵⁰ ve evcâ'ihâ].

- Süt emer bir ma'sûmun kulakları şişip, yüzüne kırmızılık gelmiş idi. Üstat murzi'asına lafân nârî 'usâresi⁵¹ ile arpa suyu içmeyi emredip; ma'sûma her gün nar suyu verilip, şiş üzerine gül yağı ve kâfûr⁵² sürülsün diye emretti [29a-b].⁹
- Nakil eylediler ki: “süt emer bir ma'sûmun kulağında ağrı var, daima elleri kulağından gitmez.” Üstat buyurdular ki: “günde bir kere ya da üç kere kulağına süt sağılıp, bir süre geçtikten sonra, o süt giderilsin [29b].”⁹
- Bir sabînin kulak ağrısı olup, tabiatı kabız olmuş idi. Üstat mâ'i iccâsî⁵³ [erik suyunu] şeker ile kullanmayı, kulağına insan sütü ile beyaz şiyâf damlatmayı emrederek, gıdasının tafşîl⁵⁴ ve diğer soğuk yemekler olmasını tenbih etti [30a].⁹

³⁸ Cereb (a.i.): uyuz hastalığı, uyuzluk (Devellioğlu, 135). Cereb (A.): 1. Mange, itch; psoriasis, scabies. 2. Rust. 3. A blemish, fault, vice. Cerebu'l-ayn: Granular conjunctiva (Redhouse, 653).

³⁹ Şiyâf (A.): A collyrium, wash, or powder for the eyes and delicate parts (Redhouse, 1145).

⁴⁰ Itrifil (F): Trefoil; clover, trifolium (Redhouse, 135).

⁴¹ Sekbîneç (A.): Sagapenum, gum of ferula persica (Redhouse, 1065).

⁴² Râziyâne (f.i.) bot. Rezene, lat. foeniculum dulce (Devellioğlu, 880). Râziyâne, vulg. rezene (P): Fennel, foeniculum dulce (Redhouse, 955).

⁴³ İsfidâc (a.i.): üstübeç (Devellioğlu, 450). İsfidâc (P): White-lead, ceruse (Redhouse, 110).

⁴⁴ Hall (a.i.): sirke (Devellioğlu, 319). Hall (A.): Vinegar (Redhouse, 858).

⁴⁵ Zeyt (a.i.): 1. Zeytin yağı. 2. Yağ (Devellioğlu, 1184). Zeyt (A.): 1. Olive oil; especially, sweet olive oil from ripe olives. 2. Any kind of expressed oil (Redhouse, 1022).

⁴⁶ Şûrbâ (P): soup, see. Çorba (Redhouse, 1141). Çorba (T): (from şûrbâ P): 1. Soup, 2. Thin mud. 3. A mess, imbroglia (Redhouse, 735).

⁴⁷ Zulmet (a.i.): karanlık (Devellioğlu, 1191). Zulmet (A.): darkness, the dark (Redhouse, 1272).

⁴⁸ İyâric (F): A laxative medicinal compound (Redhouse, 283).

⁴⁹ Tenkiye (a.i.): 1. Ayıklayıp temizleme. 2. Kalın bağırsağa su verme ve bu iş için kullanılan alet. (bkz. hukne, ihtikan) (Devellioğlu, 1080). Tenkiye (A.): 1. A cleaning, cleansing. 2. An administering a clyster. Hence 3. A clyster, also, a clyster-pipe (Redhouse, 601).

⁵⁰ Üzn (a.i.): 1. Kulak ... (Devellioğlu, 1131). Üzn, uzun (A.): 1. An ear. ... (Redhouse, 55).

⁵¹ Usâre (a.i.): 1. Özsu, sıkılan şeylerden çıkan su. 2. Besisuyu, fr. Sève (Devellioğlu, 1122). 'Usâr, 'usâre (A.): expressed juice or oil (Redhouse, 1303).

⁵² Kâfûr (a.i.): Uzak Doğu'da yetişir bir çeşit taflandan elde edilen ve hekimlikte kullanılan, beyaz ve yarı saydam, kolaylıkla parçalanan, ıtırı kuvvetli bir madde (Devellioğlu, 481). Kâfûr (A.): 1. Camphor. 2. A thing white as a camphor... (Redhouse, 1517).

⁵³ İccâs (a.i.): erik [bazı yerlerde zerdali, armut] (Devellioğlu, 407). İccâs (A.): Plums, the plum, prunus (of kinds) (Redhouse, 26).

⁵⁴ Tafşîl: Tânin fethâ ve fânın sükûnı ve şın-ı mu'cemenin kesrâ ile bir ta'âmıdır ki et ve bâzi ve kabuğu çıkmış mercimek ve sirkeden yapılır, kezâ fi Kâmûsü'l-Etibbâ' (Hamidiye 1013, 9a).

Sekizinci. Burun hastalıkları üzerine [es-sâminu fî emrâzi'l enfi].

- Bir sabî getirdiler. Bir miktar penbe⁵⁵ [pamuk] yutmak istemiş, burnunda kalmış. Üstat onun tedbirinde sıcak su üzerine başını asıp, sonra az miktar gül yağını ılık olarak burnuna damlatıp, tekrar başını sıcak suya astı. Sonra iki tane kadar kündüseyi burnuna sokup, sonra dışarı çıkardı. Kündüsenin rengi yeşil olmuş. Bir süre kendi haline bıraktığında 'atsına yani aksırık gelip, pamuk dışarı çıktı [30b].⁹
- Sarı renkli bir gulâm bir sene kadar ru'âfa⁵⁶ tutulmuş olup, üstada durumunu bildirdiğinde tabiatı yumuşak idi. Üstat onun için bir kurs yazarak verdi. Terkibi budur: bezru'l⁵⁷-baklatu'l-hamkâ [semizotu tohumu] ve bezru'l-hass⁵⁸ [marul tohumu] ve bezr-i haşhâş⁵⁹ [haşhaş tohumu], her birinden üç dirhem; çekirdeği çıkarılmış amberbâris⁶⁰ ve summâk,⁶¹ her birinden beş dirhem alınıp, dövülsün ve toz haline getirilsin. Kullanma miktarı üç dirhemdir. İki habbe⁶² kâfûr katılıp, ekşi nâr suyu ile kullanılsın [31a-b].⁹

On birinci. Boğaz ve dil ve dudak ve ağız ve bademciklerin hastalıkları üzerine

[el-hâdî 'aşera fî evcâ'i'l-halki⁶³ ve'l-hancereti⁶⁴ ve'l-mereyi⁶⁵ ve'l-lisâni⁶⁶ ve's-şefeti⁶⁷ ve'l-haneki⁶⁸ ve'l-luhâti⁶⁹ ve'l-levzeteyni⁷⁰].⁹

- Bir sabî getirip dediler ki: "dilinde i'tikâl⁷¹ vardır yani söz söylemesi müşkülcedir ve okuduğu şeyleri kırâ'ata [devamlı ve düzgün okumaya] kadir değildir." Üstat buyurdular ki: "sikencübîne bir dânak⁷² hardal-ı meshûk [dövülüp toz haline getirilmiş hardal] katıp, onunla gargara yapısın. Dilini indirânî tuzu ile ovsunlar. Gıdası hafif şeyler ve zeyt ile yapılmış kalyeler olsun [34a]."⁹
- On bir yaşında bir sabiyye getirip dediler ki: "dilinde ağırlık vardır, söylediğinde 'fa, fa' gibi söyler, yemek ve su boğazından geçer, ama su içtikçe nefesine bir darlık gelip, içtiği su burnundan akar." Üstat buyurdular ki: "bu hastalık sibâyânda nadiren olur ve bu hastalığa tedavinin etkisi olmaz, ama ancak yirmi gün kadar devam edip, sona ermiştir. Çünkü beyinden aşağı inen bir şıştır. Bu aşağı inmeden inhilâlû'l⁷³-fekkeyn⁷⁴ dahi gelir. Ona dahi tedavi olmaz, meğerki çıkıkçı dört parmağını hastanın ağızına sokup, çeneyi aşağı çekip, düzeltsin." Sonra üstat: "o sabiyyeye her zaman sıcak su yudumlatın ve gargara ettirin" diye emretti [37a-b].⁹

⁵⁵ Penbe (f.i.): 1. Pamuk. 2. ... (Devellioğlu, 857). Penbe, vulg. pembe (F.): 1. Cotton. 2. Anything soft. 3. Snow; also, anything white and unsoiled (Redhouse, 453).

⁵⁶ Ruâf (a.i.): hek. burun kanaması (Devellioğlu, 896). Ru'âf (A.): bleeding at the nose; also, the blood that flows from the nose (Redhouse, 978).

⁵⁷ Bezr (a.i.): bot. çiçek ve sebze tânesi (Devellioğlu, 98). Bezr vulg. bezir (A.): 1. Seed; especially, linseed. 2. Linseed oil (Redhouse, 362).

⁵⁸ Hass (a.i.): 2. Marul (Devellioğlu, 336). Hass (A.): the lettuce, lactuca sativa (Redhouse, 846).

⁵⁹ Haşhâş (a.i.): bot. Kapsüllerinden afyon, tohumlarından da yağ çıkarılan bir nebat, bitki (Devellioğlu, 337). Haşhâş (A.): the poppy, papaver somniferum (Redhouse, 848).

⁶⁰ Amberbâris (T), emberbâris (A.): the barberry, berberis vulgaris (Redhouse, 195).

⁶¹ Summâk (A.) vulg. somak: 1. Sumach, rhus coriaria. 2. Sumach berries. 3. The yellow dye-wood called young fustic, wood of rhus cotinus (Redhouse, 1076).

⁶² Habbe (a.i.): buğday, arpa ve sâire gibi ufak ve yuvarlak olan şeyler, taneler (Devellioğlu, 303). Habbe (A.): 1. A single grain, seed, pip, kernel, or berry. 2. A single hail-stone. 3. A single bead, or any single small mass. 4. A single pimple or any similar small excrescence..(Redhouse, 762).

⁶³ Halk (a.i.): 1. Boğaz... (Devellioğlu, 319). Halk (A.): 1. The throat; the gullet or the windpipe; also. The fore part of the neck; especially, the pharynx. 2. A gorge, a pass (Redhouse, 800-801).

⁶⁴ Hancere (a.i.): hancere, gırtlak (Devellioğlu, 324). Hancere (A.): the larynx (Redhouse, 808).

⁶⁵ Merî (a.i.): anat. mide ile bül'üm (gırtlak) arasında bulunan yemek borusu (Devellioğlu, 621). Merî (A.): the gullet, oesophagus (Redhouse, 1818).

⁶⁶ Lisân (a.i.): 1. Dil [ağızdaki]. 2. Konuşulan dil (Devellioğlu, 532). Lisân (A.): 1. The tongue. 2. Any tongue-shaped thing. 3. A language, dialect, idiom. 4. A spokesman (Redhouse, 1631).

⁶⁷ Şefe (a.i.): 1. Dudak. 2. Kenar (Devellioğlu, 983). Şefe (A.): A lip (Redhouse, 1129).

⁶⁸ Hanek (a.i.): anat. damak, ağız tavanı (Devellioğlu, 325). Hanek (A.): 1. The roof of the mouth, the palate. 2. The floor of the mouth, the mucous membrane lining the floor of the mouth ... (Redhouse, 809).

⁶⁹ Lühât (a.i.): anat. küçük dil [lehât, lihât şekilleri de vardır] (Devellioğlu, 555). Lahât (A.): The uvula (Redhouse, 1645).

⁷⁰ Levzeteyn (a.i.): anat. bademcikler (Devellioğlu, 550).

⁷¹ İ'tikâl (a.i.): müşkilleşme, zorlaşma (Devellioğlu, 469).

⁷² Dânk (f.i.): bir dirhem altıda biri (Devellioğlu, 164). Dânak, dânk (A.): the sixth part of a dirhem (Redhouse, 885).

⁷³ İnhilâl (a.i.): 1. Açılma, çözülüp açılma. 2. Dağılma. 3. Erime (Devellioğlu, 438). İnhilâl (A.): 1. A knot's being or becoming loose, untied or undone. 2. A being or becoming disintegrated. 3. A being or becoming liquefied, melted or dissolved... (Redhouse, 215).

⁷⁴ Fekkeyn (a.i.): iki çene [alt ve üst].

- Bir gulâmın çenesi altında, hulkûma⁷⁵ yakın bir şiş var idi. Üstat gulâmın hastalığını muayene ettikten sonra, kifâlden⁷⁶ fâsd ile altmış dirhem kan dışarı alınmasını emretti ve tabiatı kabız olduğundan şeker ile erik suyu kullanmayı ve şişi, boğaz içine yayılmaktan men için, üzerine bir zimâd koydu. Zimâdın nüshası budur: dövülerek toz haline getirilmiş bâbüneç,⁷⁷ lu'âb-ı⁷⁸bezr-i kettân⁷⁹ [keten tohumu peltesi] ve lu'âb-ı hulbe⁸⁰ [hulbe peltesi] ve bir miktar diyâhlûn toplu olarak bir havanda dövülsün. Dövülmüş, zimâd yapılsın [37b-38a].⁹
- Yine bir Türk gulâmda bu hastalık var idi. Küçük yaşı fasda engel olduğundan, üstat buyurdular ki: “bir çul parçası yakılıp, bir havanda az miktarda tuz ve semn-ı⁸¹ bakariyy-i⁸² ‘atîk [eski sığır tereyağı] ile dövülerek merhem gibi olunduktan sonra, bir bez üzerine yayılıp, şiş üzerine konulsun. İki defa ya da üç defa konulduğunda şiş kaybolur [38a].”⁹
- Bir sabî getirdiler ki luhâtı⁸³ ya'nî küçük dili düşmüş. Üstat: “sukk⁸⁴ ile az miktarda karıştırılmış nûşâdur⁸⁵ sürülüp, sonra ağzına sirke ve gül suyu bırakılsın ve her gün bir parça gül-be-şeker⁸⁶ verilsin” diye emretti [38b].⁹

On ikinci. Mide ağrıları ve kusma üzerine [es-sânî 'aşera fî evcâ'i'l-ma'deti⁸⁷ ve'l-kayyi⁸⁸].

- On beş yaşında bir gulâmın midesinde bir ağrı ortaya çıkıp, ağrının şiddetinden ara sıra bayılmak ve soğuk terler dökmek ve eline ayağına soğumak gelir imiş. Üstat, ona gül-be-şeker ile gül kursu kullanmayı emretti [39b].⁹
- Süt emer bir kızcağız getirdiler ki emdiği sütü kusma ile tamamen dışarı çıkarır imiş. Üstat, murzi'asına lafân nârı suyu kullanmayı ve ma'sûma bir dânak kursu'l-ü⁸⁹ [ödağacı kursu] verilmesini emretti [40b].⁹
- On bir yaşında bir sabînin lînet⁹⁰ ile birlikte midesine ağrı gelmiş. Bundan önce ateşi var imiş. Üstat gül kursu ya da kursu's-sefercel⁹¹ [ayva kursu] kullanmayı emretti [42b].⁹
- Bir sabînin midesinde ağrı var idi. Ekşi kusma ile kustuğunda rahat eder idi. Üstat ona kursu'l-kevkeb⁹² [kevkeb kursu] kullanmayı emredip, gıdasını bal ile ekmek emretti ve tabiatı kabız oldukça mâ'i anisun⁹³ [anason suyu] ile hıyârşenbe⁹⁴ verilmesini tembih ettikten sonra buyurdular ki: “mide ağrısının şiddeti ve süresini, öncekinden noksan bulduğunda, yine kusmanın ekşiliği öncekinden az, mesela dişlere uyuşma getirmeyecek kadar olduğunda, anason suyu ile üç dirhem gül-be-şeker kullanmaya devam etsin [44a-b].”⁹

⁷⁵ Hulkûm (a.i.): anat. boğaz [insan ve hayvanlarda] (Devellioğlu, 380). Hulkûm (A.) as halk (Redhouse, 801). Halk (A.): 1. The throat; the gullet or the wind-pipe; also, the fore part of the neck; especially, the pharynx. 2. The gorge, a pass (Redhouse, 800-801).

⁷⁶ Kifâl (A.) (Gr. κεφαλή): the cephalic vein in the arm (Redhouse, 1508).

⁷⁷ Bâbüne, bâbüneç (f.i.): papatya (Devellioğlu, 61). Bâbüneç (A.): Camomile and its flowers, anthemis nobilis (Redhouse, 314).

⁷⁸ Luâb (a.i.): 1. fizy. Salya. 2. Bal, şeker gibi şeylerle yapılan tatlı (Devellioğlu, 553). Lu'âb (A.): 1. Saliva flowing from the mouth. 2. (T.) Confectioners' jelly (Redhouse, 1633).

⁷⁹ Kettân (a.i.): bot. keten (Devellioğlu, 512). Kettân (A.) vulg. katan: 1. Flax, linum usitatissimum. 2. Flax fibres, prepared flax (Redhouse, 1524).

⁸⁰ Hulbe (A.): fenugreek, trigonella foenumgraecum (Redhouse, 800).

⁸¹ Semn (a.i.): 1. Tereyağı. 2. Semizlik, yağlılık (Devellioğlu, 936). Semn (A.): clarified butter (Redhouse, 1078).

⁸² Bakar, bakara (a.i.): sığır (Devellioğlu, 68). Bakar (A.): 1. Cattle. 2. The ox, bos; the bovine speices (Redhouse, 374).

⁸³ Lühât (a.i.): anat. küçük dil [lehât, lihât şekilleri de vardır] (Devellioğlu, 555). Lahât (A.): The uvula (Redhouse, 1645).

⁸⁴ Sukk (A.): A kind of perfumed pastile (Redhouse, 1065).

⁸⁵ Nûşâdur (f.i.): nişadır (Devellioğlu, 845). Nûşâdur (P) vulg. nişadır: Muriate or sulphate of ammonia (Redhouse, 2111).

⁸⁶ Gül-be-şeker (f.b.i.): bir çeşit gül tatlısı (Devellioğlu, 297). Gül-be-şeker (P): conserve of roses (Redhouse, 1559).

⁸⁷ Mî'de (a.i.): mide, kursak (Devellioğlu, 644). Mî'de (A.): The stomach (Redhouse, 1906).

⁸⁸ Kay' (a.i.): kusma (bkz. gaseyân, istifrâğ) (Devellioğlu, 498). Kay (for kay') (A.): vomiting (Redhouse, 1502).

⁸⁹ Üd (a.i.): 1. Ağaç, odun. 2. Ödağacı. 3. müz. ut (Devellioğlu, 1116). 'Üd (A.): 1. Wood, pieceof wood or timber; a stick, a wand etc. 2. (vulg. 'ud) Aloes-wood, agallochum. 3. A lute (Redhouse, 1327).

⁹⁰ Lînet (a.i.): yumuşaklık, mülâyimlik, ishal (Devellioğlu, 552). Lînet (A.): A gentle looseness of the bowels. Lînet gelmek: fort he bowels to be gently relaxed (Redhouse, 1649).

⁹¹ Sefercel (a.i.): ayva (Devellioğlu, 928). Sefercel (A.): the quince, pyrus cydonia (Redhouse, 1061).

⁹² Kevkeb (a.i.): yıldız (Devellioğlu, 513). Kevkeb (A.): 1. A star. 2. A white speck in the eye, nebula, albugo....(Redhouse, 1597).

⁹³ Anisun (T) vulg. anason: Anise, aniseed, pimpinella anisum (Redhouse, 232).

⁹⁴ Hıyâr-cenber (A.), hıyâr-çenber (P), hıyâr-şenber (P), hıyârşenbe (T) vulg. for hıyâr-şenber (P): cassia, cassia fistula (Redhouse, 875).

On üçüncü. Şavsas ve öksürük ve nefes darlığı ve kalan akciğer ve göğüs hastalıkları üzerine [es-sâlisu ‘aşera fı’ş-şavsati⁹⁵ ve’s-su‘âli⁹⁶ ve diki’n-nefesi⁹⁷ ve bâkî emrâzi’r-ri’eti⁹⁸ ve’s-sadri⁹⁹].

• Bir sabiyenin sol uyluğunda sıcak şişlik [var] idi. Üstat buyurdular ki: “eğer ağır şiddetli olup, şişliğin beline meyletmesinden korkulur ise kan alınsın; ve buyurdular ki: “her ne kadar Câlînûs sıbyân için kan alınmasına izin göstermedi, ama bu fakîr, bir küçük cârîm şavsaya tutulmuş olup, kan aldım ve yaşının tahammülü kadar kanı dışarı aldım, hastalığından kurtuldu. O halde, maddenin bir uzuvda tutulması ile bozulup, adı geçen uzvun kesilmesine gerek duymaktansa, yaşa bakılmayıp kan almak daha iyi ve uygun olur.” Sonra o sabiyenin uyluğunda olan şiş yerini güllâb¹⁰⁰ ve az miktarda sirke ile soğutmayı emredip, gıdasını arpa suyu ile mâ’u’r-rümmân¹⁰¹ [nar suyu] ve selîk-i¹⁰² ‘ades¹⁰³ sipariş etti [58a].⁹

• Bir gulâma, ateşsiz şavsas gelip, üstat ona üç dirhem gül-be-şeker ve beş dirhem menekşe hamuru emredip, gıdasını badem yağı ile ısfânâh¹⁰⁴ ve arkasına şavsas tarafına şişe ve şavsas üzerine şavsas zımâdi vurulmasını sipariş etti [58b].⁹

• Bir sabînin şiddetlice öksürüğü olup, tabiatında kabızlık var idi. Üstat ona geceleri cüllâb¹⁰⁵ ile hıyârşenbe ve sabahları la’ûku’l-¹⁰⁶haşhâş sipariş etti [59a].⁹

• Bir gulâmın öksürüğü var idi. Öksürdüğü bir köpük çıkardı. O gulâmın ‘unkı yani boynu uzun ve ince idi. Sill¹⁰⁷ hastalığına meyli var idi. Üstat ona mâ’u’ş-şa’îr¹⁰⁸ [arpa suyu] ile haşhâş kursu kullanmayı emretti [61a].⁹

• Bir sabîde harâretten dolayı öksürük var idi. Üstat onun tedbirinde: “bir kabza haşhâş suyu ile dövülüp saflaştırıldıktan sonra süzülüşten bir sukurrece¹⁰⁹ alınarak şeker ve taze süt ve üç dirhem kesîrâ ve üç dirhem rubb¹¹⁰u’s-sûs¹¹¹ karıştırılsın” diyerek, buyurdular ki: “bu yapılandan ılık olarak günde birkaç defa o ma’sûma verilsin. Gıdası şeker katılmış badem yağı olsun [62a].”⁹

• Bir gulâm getirdiler ki buhhat¹¹²u’s-savta¹¹³ tutulmuş, idrar kabı sarıya meyilli, geceleri ateş gelir imiş. Üstat: “bu hastalık sillden bir çeşittir” deyip, duhn-ı levz¹¹⁴ [badem yağı] ile benefşe hamuru kullanmayı emredip, gıdasını keşku’ş-¹¹⁵şa’îr [arpa keşki] ile kar¹¹⁶ ve badem yağı [olarak] belirledi [62b].⁹

⁹⁵ Şavsas (A.): A puffiness of the skin above the eyes; a swellin inside the ribs (Steingas, 766).

⁹⁶ Suâl (a.i.): öksürük (bkz. sürfe) (Devellioğlu, 960). Su’âl (A.): A cough (Redhouse, 1059).

⁹⁷ Dik-i nefes: nefes darlığı, tiknefes (Devellioğlu, 185). Ziku’n-nefes: Difficulty of breathing, dyspnoea, asthma (Redhouse, 1217).

⁹⁸ Rie (a.i.): akciğer (Devellioğlu, 893).

⁹⁹ Sadr (a.i.): 1. Göğüs. 2. Yürek. 3. Her şeyin önü, başı, ilerisi, en yukarı, en baş...(Devellioğlu, 908). Sadr (A.): 1. The upper, front, fore part of any thing, 2. The breast, chest. 3. The heart or mind...(Redhouse, 1171).

¹⁰⁰ Gül-âb (f.b.i.): gülsuyu (bkz. cüllâb) (Devellioğlu, 297). Gulâb (P): 1. Rose-water. 2. Julep (Redhouse, 1560).

¹⁰¹ Rümân (a.i.): bot. nar (bkz. enâr) (Devellioğlu, 901). Rummân (A.): pomegranate, punica granatum (Redhouse, 987).

¹⁰² Salîk (A.): Whatever falls from a tree; leaves or branches; withered thorns (Steingas, 695).

¹⁰³ Ades (a.i.): mercimek (Devellioğlu, 10). Ades (A.): the lentil, ervum lens (Redhouse, 1289).

¹⁰⁴ İsfânâh (a.i.): bot. ispanak (bkz. ispenâh) (Devellioğlu, 450). İsfânâh (P): spinach, spinacia oleracea (Redhouse, 110).

¹⁰⁵ Cüllâb (a.i.): 1. Gülsuyu. 2. İshal veren şerbet (bkz. cüllâb). Cüllâb (f.i.): gülsuyu (bkz. cüllâb) (Devellioğlu, 147). Cüllâb, cüllâb (A.) (from P. Gül-âb) 1. Rose-water. 2. Julep, barley-water sweetened with sugar or honey; a demulcent (Redhouse, 667).

¹⁰⁶ Lâük (a.i.): yalanacak, yenilecek, mâcun [“luük” şekli yaygındır] (Devellioğlu, 543). La’ûk (A.): A preparation intended to be licked up, a lambative (Redhouse, 1634).

¹⁰⁷ Sill (a.i.): 1. Erime. 2. hek. verem (Devellioğlu, 953). Sill, sull (A.): Pulmonary consumption (Redhouse, 1069).

¹⁰⁸ Şa’îr (a.i.): arpa (Devellioğlu, 976). Şa’îr (A.): barley, hordeum (Redhouse, 1128).

¹⁰⁹ Sukurrece (A.): A small saucer, of two sizes, one containing about six fluid ounces, and the other, a medical measure, four ounces (Redhouse, 1066).

¹¹⁰ Rubb (a.i.): meyve suyu (Devellioğlu, 896). Rubb (A.): Impissated juice of fruit etc., such juice boiled down to a syrup. Rubbu’s-sûs: Spanish liquorice (Redhouse, 961).

¹¹¹ Sûs (a.i.): 1. Güve, kurtçuk. 2. Meyan kökü (Devellioğlu, 965). Sûs (A.): The maggot, weevil. 2. The liquorice-plant, glycyrrhiza glabra (Redhouse, 1092).

¹¹² Buhhat (A.): Ses kısıklığı (Güneş, 55).

¹¹³ Savt (a.i.): 1. Ses, sadâ. 2. Bağırma, haykırma, çığlık (Devellioğlu, 922). Savt (A.): 1. A sound; a noise. 2. A voice. 3. An interjection (Redhouse, 1190).

¹¹⁴ Levz (a.i.): bâdem (Devellioğlu, 550). Levz (A.): the almond, amygdalus communis (Redhouse, 1643).

¹¹⁵ Keşk (a.i.): 1. Keşkek, unla beraber dövülmüş et ve buğdaydan yapılan ve ortasına kızdırılmış yağ dökülen bir yemek. 2. Yoğurt kurusu, keş, kurut (Devellioğlu, 511). Keşk (P): 1. Dried sour curds. 2. A kind of hasty pudding (Redhouse, 1553).

¹¹⁶ Kar’ (a.i.): su kabağı (Devellioğlu, 488). Kar’ (A.): gourds, pumpkins, squashes (Redhouse, 1446).

• Bir sabiyye huzura getirdiler ki dikk¹¹⁷ hastalığından ona huzâl¹¹⁸ gelmiş. Üstat onun tedbirinde her gün sıcak su içine oturtulup, bedenine benefşe yağı sürülmesini ve bu kitapta zikrolunan şekersiz arpa suyu ile aşırı zayıflığın tedbirine iyileşme oluncaya kadar devamlı meşgul olup, sonra tekrar sıcak suya oturtmayı ve benefşe yağı sürmeyi emrederek, bitîhdan¹¹⁹ başka sulu meyveler kullanmayı mubah kıldı; ve buyurdular ki: “bitîh safrâya hızlı bir şekilde başkalaşır. Böyle olduğundan başka, sidîği iştir [63a-b].”⁹

On dördüncü. Mafsallar, boş böğür, eller ve ayakların ağırları, ırk-ı medenî ve nikris üzerine [er-râbî'u 'aşera fî evcâ'i'l-mefâsili ve'l-hâsırati ve'l-yedeyni ve'r-ricleyni ve'n-nikrîsi].

• Süt emer bir sabînin iki yanında ağrı var idi. Üstat: “onun âdet olunan emzirilmesi ne kadar ise azaltılıp, şimdi yarısı miktarı emzirilsin ve her gün uykudan uyanığında meme verilmezden önce sıcak suya oturtulsun” diye emretti [65a].⁹

• On bir yaşında bir sabînin verekinde¹²⁰ [kalçasında] ağrı olup, dokunulduğunda sıcak idi. Üstat iki kürek kemiğinin arasını hicâmet¹²¹ ettirip, hastalanmış uzvu sirke ve gül suyu ile sürekli soğutmaya emretti [66b-67a].⁹

• On üç yaşında bir sabî getirip dediler ki: “bazen iki yanlarına ağrı gelerek, nefesine darlık ve karnına kuruluk gelir idi.” Üstat ona gül kursu verip, başına mâ'u'l-bâbûnec [papatya suyu] ile kimâd¹²² sipariş etti [67a].⁹

On beşinci. Yeller ve bağırsak ağrısı ve karın şişliği ve tabiat kuruluğu üzerine [el-hâmisu 'aşera fî'r-riyâhi¹²³ ve'l-kûlunci¹²⁴ ve'n-nefhateti¹²⁵ ve'yubsi't-tabî'ati].

• Bir gulâma üç gün kabızlık gelip, böğürlerinde ağrı ve kurâkir¹²⁶ var idi, idrar kabı sarı ve kıvamsız idi. Üstat ona önce ma'cûn-ı şehriyârândan bir şerbet verip, sonra kurs-ı kûlunc [kûlunc kursu] kullanmayı emretti [73b].⁹

• Bir sabînin esfel-i surresinde¹²⁷ [göbeğinin altında] şiş olup, üstat ona kimyon suyu ile bir dirhem gül-beşeker verilmesini emredip, buyurdular ki: “ağrı şiddetli olur ise sıcak suya oturtsunlar [78a].”⁹

• Bir sabînin göbeğinde ağrı ve tabiatında yumuşaklık olup, idrar kabında sıcaklık belirtisi yok idi. Üstat ona sıcak su ile gül-beşeker kullanmayı emredip, gıdasını nohut suyu sipariş etti [80a].⁹

• On dört yaşında bir kızcağzın tabiatında kabızlık ve yüzünde iltihap ve gözlerinde kırmızılık var idi. “Hâ'iz¹²⁸ oldu mu?” diye sorulduğunda, “henüz hâ'iz olduğu yoktur” dediler. Üstat: “o halde kan alınması tehlikelidir diyerek, erik ve terencübîn¹²⁹ ile tabiatını yumuşatarak, sabahları şeker ile arpa suyu, sonra nar suyu verilsin” diye emredip, gıdasını badem yağı ile hall ü zeyt [olarak] ısmarladı [81a].⁹

¹¹⁷ Dikk (a.i.): ince ağrı, erime hastalığı (Devellioğlu, 183). Dikk (A.): Wasting of the soft tissues of the body (Redhouse, 907).

¹¹⁸ Huzâl (a.i.): zayıflık, arıklık, bitkinlik. Huzâl (A.): a being or becoming emaciated; emaciation (Redhouse, 2163).

¹¹⁹ Bitîh (a.i.): 1. Kavun. 2. Karpuz (Devellioğlu, 99). Bitîh (A.): the melon tribe, cucurbita; especially, the musk-melon; also, the water-melon (Redhouse, 370).

¹²⁰ Verek (a.i.): anat. kalça kemiği (Devellioğlu, 1147). Verk, verik, verik (A.): 1. A buttock with its bone. 2. The rump bone (Redhouse, 2134).

¹²¹ Hicâmet (a.i.): boynuz veya şişe ile vücudun bir organına kanı topladıktan sonra nişter ve mengene denilen âletlerle kan alma, hacamat [kelimenin aslı “hicâmet”dir] (Devellioğlu, 305). Hicâmet (A.): 1. The art or profession of one who cup sor scarifies. 2. (vulg. hacamat) The operation of cupping and scarifying (Redhouse, 765).

¹²² Kimâd, kimâde (A.): The act or art of bleaching and washing linen. 2. A rag made hot and applied as a fomentation (Redhouse, 1569).

¹²³ Riyâh (a.i.): 1. Rüzgârlar. 2. Yeller, ağrılar, romatizmalar (Devellioğlu, 895). Riyâh (A.): Winds, etc. (Redhouse, 997).

¹²⁴ Kûlunc (a.i.): hek. Bağırsak ağrısı, bağırsaklarda peydâ olup omuz başlarına ve vücûda gelen ağrı (Devellioğlu, 527). Kûlunc (T.): 1. A colic; a cramp. 2. A stiff neck. 3. A lumbago (Redhouse, 1496).

¹²⁵ Nefha (a.i.): 1. Üfürük. 2. Karın şişmesi, şişkinlik (Devellioğlu, 817). Nefha (A.): 1. A single blast of breath from the mouth or of air from a bellows. 2. (also nifha, nufha) A swelling of the abdomen, tympanites (Redhouse, 2092-2093).

¹²⁶ Kurâkir (A.): 1. Whose voice is melodius (in driving camels). 2. Name given to swords and to horses (Redhouse, 1443). Karkara (A.): 1. A pigeon's cooing. 2. A camel's bellowing or grumbling. 3. A loughing in loud peals; pealing laughter (Redhouse, 1446).

¹²⁷ Sürre (a.i.): 1. Göbek. 2... (Devellioğlu, 972). Surre (a.): The navel (Redhouse, 1056).

¹²⁸ Hâ'iz (a.i.): 1. Hayzını, adetini gören [kadın]. 2. Namazsız kadın (Devellioğlu, 312). Hâ'iz (A.): 1. Menstruous. 2. Nubile; also, (a woman) not past bearing (Redhouse, 758).

¹²⁹ Terencübîn (a.i.): kudret helvası (Devellioğlu, 1084). Terencübîn (P): (for terângubîn) Manna (Redhouse, 538).

• Süt emer bir sabîde fetk¹³⁰ olup, üstat: “ona, tam doyuracak kadar süt vermesinler ve uyanıp beşikten çıkarıldığında, bir saat bekleyinceye kadar emzirmesinler” diye tembih edip, fitık yerine zımâdu’l-fetk [fitık zımâdı] koydu [81b].⁹

On sekizinci. Vücutta su birikmesi üzerine [es-sâminu ‘aşera fi’l-istiskâ’i¹³¹]

• Bir gulâm getirdiler, karnı tamamen şişmiş ve idrar kabı kırmızı kan idi. Üstat ona gül-gülânc¹³² ve kurs-ı amberbârîs-i bâride [soğuk amberbârîs kursu] kullanmayı emretti. Üstada bu tedbirden soru sordum. Buyurdular ki: “hastalık istiskâ’-i zikkîdir”,¹³³ sonra tembih ettiler ki: “mümkün olduğu derece açlığa sabretsin ve sikencübîne devam etsin, yiyeceği hall u zeyt olsun [86a-b].”⁹

• Dört yaşında bir sabîde istiskâ ve intifâh-ı batn¹³⁴ var idi. Üstat ona sabahları gül kursu kullanmayı emredip, çişini iştirmek için bezr-i bitîh [bitîh tohumu] ve şeker devam etmeyi ve katan¹³⁵ [bel] üzerine tennûr-ı ‘atîk haraflarından me’hûz haraf sürülmesini emretti [87b].⁹

Yirminci. Dalak hastalıkları üzerine [el-‘işrûne fi evcâ’i’t-tihâli]

• On iki yaşında bir sabî getirdiler, idrar kabı tebnî idi ve dediler ki: “dalağında ağrı vardır, solunumu kötüdür.” Üstat: “dalak bozulmasının başlangıcıdır” diyerek, kurs-i fahnekişt [fahnekişt kursu] kullanmayı ve dalak bölgesine sirke ile çözülmüş uşak¹³⁶ konulmasını emredip, gıdasını hall u zeyt ve diğer ekşi yiyecekler siparişi etti [89a].⁹

• Bir sabîyyenin dalağında sertlik ve bağırsağında kabalık olup, idrar kabı saman sarısı idi. Üstat ona mâ’u’l-usûl ile beş dirhem hiyâr-şenber balı ve iki dirhem badem yağı kullanmayı emretti [89b].⁹

Yirmi birinci. Böbrek ve mesane ve cinsel ilişki hastalıkları [el-hâdî ve’l-‘işrûne fi evcâ’i’l-kilâ¹³⁷ ve’l-mesâneti¹³⁸ ve’l-bâhi¹³⁹]

• Bir sabînin idrar kabını getirip, dediler ki: “idrârın çıkışı zordur.” İdrar kabı siyaha meyilliydi. Üstat “bu idrar kabı hasâta¹⁴⁰ en iyi delildir. Nitekim Rufus’un kitabında görüp tekrar tekrar denedim” diyerek bındıkatu’l-buzûr¹⁴¹ kullanmayı emretti [93b-94a].⁹

¹³⁰ Fatk (a.i.): 1. Kırma, yarma, ayırma, çatlatma. 2. Elbisenin dikişlerini sökmek. 3. “Kasık yarığı” denilen bir nevi hastalık [yanlış olarak “fitık” şekli yaygındır (Devellioğlu, 253)]. Fetk (A.): 1. A tearing, rending; a tear, rent, rupture. 2. A misunderstanding between men. 3. Hernia; especially, inguinal hernia. 4. Releasing from liabilities (Redhouse, 1364).

¹³¹ İstiskâ’ (a.i.): 1. Suyun lüzumunu şiddetle duyma. 2. Yağmur duasına çıkmak. 3. Hek. Vücutun bir tarafında veya karında su birikme (Devellioğlu, 463). İstiskâ (A.): 1. An asking (one) for drink, for water or milk to drink. 2. A praying (God) for rain. 3. A having dropsy, being dropsical; the dropsy, ascites or anasarca (Redhouse, 96).

¹³² Golânc: A kind of sweetmeat; a very thin sort of cake eaten in soup (Steingas, 1105).

¹³³ İstiskâ’i zikkî: Dropsy of abdomen, ascites abdominalis (Redhouse, 96).

¹³⁴ İntifâh-ı batnî: gazların birikmesiyle karnın şişmesi (Devellioğlu, 442).

¹³⁵ Katan (a.i.): anat. bel bölgesi (Devellioğlu, 495). Katan (A.): the lumbar portion of the spine (Redhouse, 1462).

¹³⁶ Uşak (f.i.): kim. amonyak (Devellioğlu, 1123). Uşak (P): Ammoniacum, gum ammoniac (Redhouse, 122).

¹³⁷ Kilye (a.i.): anat. böbrek [insanda] (Devellioğlu, 520). Kulye (A.): A kidney (Redhouse, 1568).

¹³⁸ Mesâne (a.i.): sidik kavuğu (Devellioğlu, 625). Mesâne (A.): the urinary bladder (Redhouse, 1741).

¹³⁹ Bâh (a.i.): şehvet (Devellioğlu, 64). Bâh (A.): coition (Redhouse, 337).

¹⁴⁰ Hasât (a.i.): 1. Küçük taş, çakıl taşı. 2. Çakıl taşları çok olan yer. 3. Mesâne, karaciğer, böbrek gibi yerlerde peydâ olan taş (Devellioğlu, 334). Hasât (A.): 1. A single pebble or small stone. 2. Calculus, gravel (Redhouse, 788).

¹⁴¹ Benâdiku’l-buzûr: bezr-i bitîh ve bezr-i hiyâr ve bezr-i kisâ ve bezr-i kar’ ve bezr-i baklatu’l-hamkâ, her birinden üç dirhem; samg-ı ‘Arabî iki dirhem; anîsün ve bezr-i râziyâneç her birinden üç dirhem ahz olunub bındıklar oluna (Hamîdiye 1013, 148b)

• Sekiz yaşında zayıf bir sabiyye getirip, dediler ki: “gıdasında noksan yok, ama günden güne cıızlık ve aşırı zayıflık gelir. ‘Ataşı¹⁴² [susuzluğu] çoktur ve uyuduğunda idrarı sabaha kadar akar.” Üstat ona arpa suyu ve nar suyu ya da koruk suyu kullanmayı ve bu hastalığa uygun diğer ilaçları kullanmayı emredip, gıdasını hısrımıyye¹⁴³ ve summâkiyye¹⁴⁴ ya da ihâl-i lahmü'l-bakar [terbiyeli sığır eti] sipariş etti [94b].⁹

• Bir sabînin taşı var idi. Üstât ona bildirecek tedbiri emredip, buyurdular ki: “soyulmuş kavun çekirdeği ve güneş darısı, her birinden on dirhem; erik ağacı zamkı ve acı badem, her birinden beş dirhem; habbu'l-beleşân¹⁴⁵ iki bucuk dirhem; murr-i sâfi ve cundubîdester,¹⁴⁶ her birinden bir dirhem; kızıl boya¹⁴⁷ kökü beş dirhem; ebhel,¹⁴⁸ esârûn,¹⁴⁹ râvend¹⁵⁰ ve bezr-i kerefs-i cebelî [dağ kerevizi tohumu], her birinden iki dirhem alınıp dövdükten sonra, kânun üzerine macun yapılarak günde bir dirhem iki defada verilsin; ve uykudan uyandıığında sıcak suya otursun ve sikencübîn ve hamama girmeye devam edip, çok hareketten ve kaba yiyeceklerden sakınsın [94b].⁹

Yirmi ikinci. Erkeklik bezleri ve erkeklik organları ağırları üzerine [es-sânî ve'l-ışrûne fî evcâ'i'l-husâ¹⁵¹ ve'l-mezâkîri¹⁵²]

• Bir sabînin husyesinde¹⁵³ şiş var idi ve iki günde bir defa şiddetli ağrı gelir idi. Üstat onun tedbirinde bir miktar işle ya da zahmetle yorulmadıkça yemek yememek ve yedikten sonra hiç hareket etmemek ve her zaman cuvâriş-i¹⁵⁴kemmûnî [kimyon cuvârişi] kullanmak ve tutulmuş organı soğuk suya sokmak ve duhnu'l-bân¹⁵⁵ [sorgun ağacı yağı] ya da duhn-ı hulûk¹⁵⁶ [hulûk yağı] ya da duhn-ı yâsemîn¹⁵⁷ [yasemin yağı] sürmeyi emredip, gıdasını şeker ile hall-i zeyt ismarladı; ve buyurdular ki: “bu hastalık em'ânın¹⁵⁸ husyeye inmesidir [96b-97a].⁹

Yirmi beşinci. İshal ve bağırsak yarası ve dizanteri ve kan akması [el-hâmisu ve'l-ışrûne fî'l-ishâli ve's-sahci¹⁵⁹ ve'z-zahîri¹⁶⁰ ve's-seyelâni'd-demmi¹⁶¹]

Bir küçük sabînin ishâl-i safrâvîsi [safralı ishali] olup, üstat ona bir dirhem kurs-ı tabâşîr¹⁶² [tabâşîr kursu] kullanmayı ve geceleri bir dirhem kamhiyyetü't-tîn ve mus'uta¹⁶³ miktarı mâ'u's-sevîkîn¹⁶⁴ kullanmayı emretti [109a].⁹

• Bir gulâmda ishâl-i zerî¹⁶⁵ ve şiddetli susuzluk olup, üstat karnını yokladı ve dedi ki: “dalağında yel vardır, ama önce ishale tedavi yapılsın, mesela tabâşîr kursu ve mâ'u's-sevîkîn kullansın [109b].”⁹

• Bir zayıf sabiyye getirdiler. Çok ateşe tutulmuş olup kurtulmuş, halen ishali var ve bazen ondan kan akar. Üstat ona kuvvetli tutan tabâşîr kursu emretti. “Öksürüğü de vardır” dediler. Üstat munakkî¹⁶⁶ [temizleyici] kullanmayı emretti [110a].⁹

¹⁴² Ataş (a.i.): susama, susuzluk, harâret (Devellioğlu, 49). 'Ataş vulg. 'atş (A.): 1. A being or becoming thirsty; thirst. 2. A being or very desirous, longing (Redhouse, 1306).

¹⁴³ Hısrımıyye (A.): A dish flavored with green grapes (Redhouse, 789).

¹⁴⁴ Summâkiyye summâk ile pişmiş taâmdir (Hamîdiye 1013, 4a).

¹⁴⁵ Beleşân (f.i.): bot. Pelesenk ağacı, balsama ve bu ağacın yağı (Devellioğlu, 82). Beleşân (A.): 1. Balm; balsam. 2. The balsam tree, amyris gileadensis, balsamodendron opobalsamum. Habbu'l-beleşân: carpobalsamum, the berries of the balsam tree (Redhouse, 381).

¹⁴⁶ Cundubîdester, cundubâdester (A.) (from P. Gundubidester): castor, castoreum (Redhouse, 682).

¹⁴⁷ Boya otı (T.): (The dye-plant) The mader-plant, rubia tinctorum (Redhouse, 412).

¹⁴⁸ Ebhel (A.): Juniper berries (Redhouse, 16).

¹⁴⁹ Esârûn (T.): The plant asarabacca, arasum europoeum (Redhouse, 84).

¹⁵⁰ Râvend (f.i.): bot. kökleri ve sapları ilaç olarak kullanılan karabuğdaygillerden bir nebat, lat. rheum. Râvend (P): Rhubarb, dried root of rheum palmatum (Redhouse, 959).

¹⁵¹ Husâ (a.i.): erkeklik bezleri, hayaları, (erkekteki) yumurtalar (Devellioğlu, 385). Husâ (A.): Testicles, ovaries (Redhouse, 851).

¹⁵² Mezâkîr (A.): irreg. pl. of zeker (Redhouse, 1792). Zeker (a.i.): 1. Erkek. 2. Erkeklik organı (Devellioğlu, 1176). Zeker (A.): 1. A male. 2. The penis (Redhouse, 947).

¹⁵³ Husye (a.i.): erkeklik bezi, haya (Devellioğlu, 385). Hisy, husye (A.): A testicle; also, an ovary (Redhouse, 851).

¹⁵⁴ Cuvâriş (A.) (from P. Gevâriş): An electuary; originally, one to assist digestion (Redhouse, 685).

¹⁵⁵ Bân (a.i.): Sorgun ağacı, bey söğütü (Devellioğlu, 70). Bân (P): 1. The horse-radish tree, moringa pterygosperma. 2. The Egyptian willow, salix Egyptica, from the blossom of which a musk-like perfume is distilled. 3. Gum laudanum (Redhouse, 336).

¹⁵⁶ Hulûk (A.): A kind of aromatic (Steingas, 472).

¹⁵⁷ Yâsemîn, yâsemîn (f.i.): bot. yâsemîn, beyaz veya sarı renkli bazen pembe çiçek açan bir ağaç ve bu ağaççığın güzel kokulu çiçeği (Devellioğlu, 1156). Yâsem (P), yâsemûn (P), yâsemîn (A.): the jessamine, jasminum officinale (Redhouse, 2186).

¹⁵⁸ Em'â (a.i.): bağırsaklar (Devellioğlu, 216). Em'â: bowels; intestines (Redhouse, 200).

¹⁵⁹ Sahc (A.): 1. Ulceration of the mucous membrane of the bowels. 2. An abrasion of the skin (Redhouse, 1043).

¹⁶⁰ Zahîr (a.i.): 1. İç ağrısı. 2. Hek. bâsur ve mesâne ilthâbında olan ağırlı sıkıntı (Devellioğlu, 1165). Zahîr (A.): As Zuhâr (Redhouse, 1006). Zuhâr (A.): 1. Dysentery. ..(Redhouse, 1005).

¹⁶¹ Seyelân-ı dem: hek. kan akma fr. hémorragie (Devellioğlu, 946).

¹⁶² Tabâşîr (A.): A siliceous concretion found in the nodes of the bamboo (Redhouse, 1231).

¹⁶³ Mus'ut, mis'at (A.): A utensil for pouring medicine into the nostril (Redhouse, 1854).

¹⁶⁴ Sevîk 'Arabın meşhûr azıklarındandır. Onı su ile karışdırub bir tencerede halva miyânesi gibi pişürdüler. Ba'dehu, hıfz idüb hîn-i iktizâda su ile karışdırub şûrbâ gibi ekl iderler [Hamîdiye 1013, 6b].

¹⁶⁵ Ishâl-i zerî' ol ishâle dirler ki tîz tîz ve sık sık 'amel iktizâ eyleye[Hamîdiye 1013, 19b].

¹⁶⁶ Munakkî (A.): that cleanses (Redhouse, 2013).

- Üç yaşında bir sabî getirip, dediler ki: “pişmiş sığır memesi yedirtmiş idik, intifâh-ı batn ve ishâl-i zerî geldi.” Üstat ona tabâşîr kursu ve soğuk amberbârîs kursu kullanmayı emredip, gıdasını nâr suyu ile ve zebîb¹⁶⁷ ile ekmek ısmarladı [111b-112a].⁹
- Bir sabîde safralı ishal olup, üstat ona elma suyu ile iki dânak tabâşîr ve bir dânak misk kullanmayı emretti [112a].⁹
- Süt emer bir ma’sûmun kan ile karışık ishali var idi. Üstat onun tedbirinde, iki dânak samg-ı ‘Arabî o ma’sûmun annesinin sütü ile ezilerek günde iki defa verilsin ve kamhiyyetü’t-tîne devam ettirilsin diye emretti [112a].⁹

Yirmi altıncı. Şişler ve sivilceler ve uyuz ve kaşıntı ve kurdeşen üzerine [es-sâdisu ve’l-işrûne fi’l-evrâmi¹⁶⁸ ve’l-busûri¹⁶⁹ ve’l-cerebi ve’l-hikketi¹⁷⁰ ve’ş-şerâ]

- Bir kızcağız getirdiler. Sol kolu şişmiş olup, batt¹⁷¹ olduğunda [insizyon yapıldığında] tekrar şişmiş. Üstat ona kürekleri arasına şişe vurulmasını ve şiş olan yere soğutucular konulmasını emrederek, gıdasını hâmızât¹⁷² ısmarladı [113b].⁹
- Bir gulâmın sağ kolunda kırmızı cereb gibi bir şey görünüp, üstat ona ihtirâk¹⁷³ ve humre¹⁷⁴ çeşidindedir diyerek, ma’cûn-ı kişmişî¹⁷⁵ [kişmiş macunu] kullanmaya devamı ve o yere sirke ve gül suyu ve kâfûr konularak soğutmayı emretti [114a-b].⁹
- Bir gulâmın sol tarafında esfel-i sadrında [göğsünün aşağısında] sıcak besereler¹⁷⁶ olup, üstat ona o taraftan fâsd ve tutulmuş yere kâfûr ve gül suyu ve sandal¹⁷⁷ sürülmesini emretti [114b].⁹
- Bir yaşında bir ma’sûmun yüzünde kırmızı sivilceler ortaya çıkıp, üstat ona şişe vurulmasını ve nar suyu ile tabâşîr verilmesini emretti [116a].⁹
- Bir ma’sûmun baldırında hoşkerîşe benzeri sa’fe¹⁷⁸ var idi. Üstat ona perhiz emredip, devâu’l-kişmişîye devamı ve tutulmuş uzva devâ’u’s-sa’fe sürülmesini emretti [116a-b].⁹
- Bir gulâmın boynunda hurâc¹⁷⁹ ortaya çıkararak iki ay kadar sürmüştü. O gulâm sıcaklıktan dahi şikâyet eder idi. Üstat ona o tarafın bâsilikinden¹⁸⁰ fâsd emredip, tutulmuş uzvu bakla unu ve sikencübîn ile tazmîd¹⁸¹ sipariş etti [116b].⁹
- Dört yaşında bir ma’sûmun arkasında ‘acz¹⁸² adı verilen omurlar ortasında besereler ve diğer azasında kırmızılık var idi. Üstat ona şişe vurulmasını ve tutulmuş yere isfîdâc merhemi ve kâfûr sürülmesini ve her sabah nâr suyu ile tabâşîr verilmesini emrederek, gıdasını ekşi yiyecekler sipariş etti [116b].⁹
- Üç yaşında bir ma’sûm getirdiler ki onda cereb-i mütekeyyih [irinlenmiş cereb] var idi. Üstat “bunun tedavisinde acele lazımdır, çünkü zaman olur ki bir yerde toplanır” diyerek, şişe vurulmasını ve tabâşîr ile lafân nârî usaresinin verilmesini ve uyuzlu yerlerden nemi çok ve aşırı olan yerlere isfîdâc zerûr¹⁸³ olunmasını emretti [117b].⁹

¹⁶⁷ Zebîb (a.i.): 1. Kuru üzüm. 2. Kuru incir. 3. Zool. Yılan, akrep gibi hayvanların zehiri (Devellioğlu, 1174). Zebîb (A.): Raisins, dried grapes; also, dried figs (Redhouse, 1005).

¹⁶⁸ Evrâm (a.i. verem’in c.): vücutta peydâ olan şişler, yumrular (Devellioğlu, 242). Evrâm (A.): pl. of. Verem swellings, tumors.

¹⁶⁹ Bûsûr (a.i. besr’in c.) (bkz. besr) (Devellioğlu, 119). Busûr (A.): pl. of. Besr eruptions; pimples (Redhouse, 340).

¹⁷⁰ Hikke (a.i.): kaşıntı (Devellioğlu, 369). Hikke (A.): 1. An itching. 2. The mange, scab, and any similar itching disease. 3. A doubt, a suspicious uneasiness of mind (Redhouse, 798).

¹⁷¹ Batt (A.): 1. A making an incision. 2. A ripping open with a long gash (Redhouse, 368).

¹⁷² Hâmızât (a.i.): 1. Ekşi ve sirke gibi olan şeyler, asitler. 2. Kekreler (Devellioğlu, 321).

¹⁷³ İhtirâk (a.i.): 1. Tutuşup yanma. 2... (Devellioğlu, 420). İhtirâk (A.): A being or becoming on fire, in state of combustion. 2... (Redhouse, 35).

¹⁷⁴ Humre (a.i.): 1. Hek. Yılcık, alazlama. 2. Kızillık, kırmızılık (Devellioğlu, 381). Humre (A.): Erysipelas (Redhouse, 805).

¹⁷⁵ Kişmiş (f.i.): kişniş, çok küçük taneli çekirdeksiz üzüm (Devellioğlu, 522). Kişmiş (P.): Sultana raisins (Redhouse, 1553).

¹⁷⁶ Besr, besere (a.i.): vücutta çıkan sivilce, ufak çıban (Devellioğlu, 91). Besr (A.): Pimples, pustules, as a class (Redhouse, 340).

¹⁷⁷ Sandal, sandelî (a.i.): 1. Sandal ağacı ile ilgili. 2... (Devellioğlu, 919). Sandal (A.): 1. Sandal wood. 2... (Redhouse, 1186-1187).

¹⁷⁸ Sa’fe (a.i.): hek. Kel (Devellioğlu, 908).

¹⁷⁹ Hurâc (a.i.): hek. Çıban (Devellioğlu, 382). Hurâc (A.): Eruptions of the skin, boils, pustules (Redhouse, 836).

¹⁸⁰ Bâsilik (F) (Gr. Βασίλικός): The basilic vein of the arm; or the trunk between the basilic and the fork of the unlar veins (Redhouse, 323).

¹⁸¹ Tazmîd (a.i.): merhemli bezi yaraya bağlama; lâpa vurma (Devellioğlu, 1044).

¹⁸² Acz (A.): 1. The rump. 2. The last part of any thing... (Redhouse, 1286).

¹⁸³ Zerûr (A.): 1. Any powdered drug used by sprinkling in dry state. 2. Powdered calamus aromaticus used as a perfume (Redhouse, 946).

- Bir gulâmın dilinde bir şiş ortaya çıktığında onda hararet belirtileri var idi; ve dediler ki: “bazan sersâm¹⁸⁴ da gelir.” Üstat ona pazı¹⁸⁵ suyu ve bûre¹⁸⁶ suyu ve hûzî şeker ile ihtikân¹⁸⁷ ve sikencübîn ile gargara ettirerek tedavi etti [117b].⁹
- Bir gulâmın arkasında yaralar olup, üstat ona baktığında “bu câversiyye¹⁸⁸ ve ‘adesiyyedir”¹⁸⁹ diyerek o taraftan fasd ve arpa suyuyla çeyrek katı lafân nârî suyu ile devamı ve tutulmuş olan yere tîn-i¹⁹⁰ ermenî ve az miktar kâfûrun sirke ile sürülmesini emredip, tutulmuş olan yerde sıcaklık ve yanma hissi bulunduğu tekrar fasd ettirmeyi sipariş etti [117b-118a].⁹
- Bir sabîde kuru cereb ve kuru öksürük var idi. Üstat ona şekerli mâ'i cübñ [peynir suyu] kullanmayı emretti [118a].⁹
- Bir gulâm gelip dedi ki: “üç fersah miktarı yürüdüm; bir ayağım baldıra kadar şişti.” Üstat: “bu hastalık dâ'u'l-fîlin¹⁹¹ başlangıcıdır. Henüz olgunluğa ulaşmamıştır” diyerek sikencübîn ile kusmayı ve o yerin mâu'r-rummâneyn ile tazmîd olunmasını emretti. Tutulmuş uzuv dokunulduğunda sıcak idi [118b].⁹
- Bir gulâmın sağ koltuğunda ve omzu başında nufâhâta¹⁹² benzeyen sıcak sivilceler var idi. Üstat ona sol bâsilikden fasd ederek, tutulan uzva sirke ve gül suyu ile gül-i ermenî ve kâfûr sürülmesini ve koruk suyu içmeyi emretti [119a].⁹
- Bir gulâmın sol topuğunda verem-i sulb [sert şişlik] olup, ayağı i'vicâca yani eğrilmeğe meyletmış idi. Üstat ona sol kolundan fasd ettirmeyi ve arpa suyu içmeyi emretti [119b].⁹
- Bir sabîde sa'âlîl¹⁹³ ortaya çıktığında üstat ona her ay eftîmûn¹⁹⁴ katılmış helîle pişirilmesine sabırla devam etmesini emretti. Adı geçen pişirilmiş sbyâna göre bu ağırlık üzere yapılıns: sarı helîle,¹⁹⁵ şâh-tere,¹⁹⁶ sinâ'mekî ve eftîmûn her birinden beş dirhem alınarak yeteri kadar saf su ile kurula göre pişirilsin [121a-b].⁹

Yirmi yedinci. Hummalar ve kırıklık ve ağırlık ve titreme ve sıcaklık üzerine [es-sâbi'u ve'l-îşrûne fî'l-hummeyâti¹⁹⁷ ve'l-inkisârî¹⁹⁸ ve's-sıklî¹⁹⁹ ve'l-kaş'arîretî²⁰⁰ ve'l-harâretî²⁰¹]

- Bir gulâmda humma ve az olarak öksürük olup idrar kabı siyaha çalar kırmızı idi. Üstat sordu ki: “gözlerinde sufret [sarılık] var mıdır?” “Vardır” dediler. O halde üstat buyurdular: “on dirhem hıyâr-şenber balı, şarâb-ı benefşe [menekşe şarabı] ile karıştırılıp, geceleri kullansın ve sabahları arpa suyu verilsin. Eğer öksürük kaybolursa, menekşe şarabı karşılığına erik suyu ve hıyâr-şenber balı karşılığında temr-i hindî²⁰² alınsın [126b].⁹
- Bir sabî mahmûm olup [hummaya tutulup] yüzüne kırmızılık gelmiş idi. Üstat ona on dirhem sikencübîn ile beş dirhem gül-be-şeker kullanmayı emredip, ekşi şeylere devam etmeyi emretti [128a].⁹
- Bir sabî getirip, dediler ki: “dört ay bir humması var idi; şimdi humması nöbetli oldu. Üstat: “ahşâsında [iç organlarında] zayıflık olması gerek” diyerek nabzını tuttu ve dedi ki: “istiskânın başlangıcıdır.” Gerçekten o

¹⁸⁴ Ser-sâm (f.b.i.): sersem; insana sersemlik veren bir hastalık (Devellioğlu, 943). Ser-sâm (P): Brain fever (Redhouse, 1052).

¹⁸⁵ Pazı (T): Garden orache, atriplex hortensis (Redhouse, 433).

¹⁸⁶ Bûre (f.i.): 1. Kuyumcuların kullandıkları tuza benzer bir madde. 2. Nebat şekeri (bkz: teberzed) (Devellioğlu, 114). Bora (T): Borax (Redhouse, 397).

¹⁸⁷ İhtikân (a.i.): 1. Kan yürümesi, kanın bir yere toplanması, birikmesi. 2. Tenkiye yapma, sırına ile göden barsağına su alma (Redhouse, 419). İhtikân (A.): 1...2. A using or having administered to one a clyster, an enema. 3. (T.) A clyster, enema. 4. (T.) A clyster pipe, enema apparatus (Redhouse, 36).

¹⁸⁸ Câversî (a.i.): bir darı tanesi büyüklüğünde olan kabarcık (Devellioğlu, 126). Nemle'i câversiyye: Miliary fever, herpes miliaria (Redhouse, 639).

¹⁸⁹ Adesî (a.i.): adese, mercimeğe benzeyen nesne (Devellioğlu, 10). 'Adesiyye (A.): 1. Lenticular. 2. Lentil soup; lentil stew. 3. Bats'-dung (Redhouse, 1289).

¹⁹⁰ Tyn (a.i.): çamur balık (Devellioğlu, 1109). Tîn (A.): mud, clay, earth (Redhouse, 1268).

¹⁹¹ Dâ'u'l-fil: Elephantiasis (in leg or arm) (Redhouse, 879).

¹⁹² Nufâha (a.i.): su üzerindeki kabarcık (Devellioğlu, 844). Nuffâh (A.): A swelling; puffiness. Nuffâha (A.): 1. A bubble. 2. The air-bladder of a fish (Redhouse, 2091).

¹⁹³ Sü'lûl (a.i.): 1. Meme başı. 2. Vücutta meydan gelen şişil (Devellioğlu, 970). Sa'lîl (A.) pl. of su'lûl (A.): 1. A wart. 2. A nipple, teat (Redhouse, 631).

¹⁹⁴ Eftîmûn (F): The lesser dodder, cuscuta epithimum (Redhouse, 155).

¹⁹⁵ Helîle-i zerd: The yellow myrobalan, fruit of terminalia citrina (Redhouse, 2167).

¹⁹⁶ Şâh-tere (f.i.): şahtere, lat. fumaría anatolica (Devellioğlu, 976). Şâh-tere (P): Common fumitory, fumaría officinalis (Redhouse, 1112).

¹⁹⁷ Hümmeýât (a.i. hümme'ân c.): 1. Sıtımalâr. 2. Hastalıktan dolayı vücutta hâsıl şiddetli harâret, ateş. 3. Nöbetli hastalık (Devellioğlu, 391). Hummeyât (A.): pl. of hummâ fevers (Redhouse, 807).

¹⁹⁸ İnkisâr (a.i.): 1. Kırılma... (Devellioğlu, 440). İnkisâr (A.): 1. A being or becoming broken. 2. A being or becoming routed, defeated, put to flight; discomfiture. 3. A feeling contrite and humble; contrition. 4. A feeling hurt, annoyed, grieved, vexed; vexation; annoyance (Redhouse, 228).

¹⁹⁹ Sıkl (a.i.): (bkz. siklet). Siklet (a.i.): 1. Ağırlık, yük. 2. Sıkıntı (Devellioğlu, 949). Sıkl, sıklal (A.): A being or becoming heavy; heaviness (Redhouse, 626).

²⁰⁰ Kaş'arîre (a.i.): ürperme [tüyler] (Devellioğlu, 494).

²⁰¹ Harâret (a.i.): 1. Sıcaklık. 2. Susuzluk. 3. [hastalıktâ] ateş, yanma, humma, fiveyr fr. fièvre (Devellioğlu, 327). Harâret (A.): 1. Heat; warmth; sultriness. 2. Thirst. 3. Feverishness. 4. Irritation, anger. 5. Vehemence, intensity of sentiment or of passion. 6. Pungency; acidity. 7. Burning or painful sensation. 8. A fever pustule. 9. Rapture, of delight, etc. (Redhouse, 774).

²⁰² Temr (a.i.): hurma. Temr-i Hindî: Hind hurması, demirhindi [meyyesiyle şerbet yapılır] (Devellioğlu, 1074). Temr (A.): the date, the dried fruit of the date palm. Temr-i Hindî (A.): (The Indian date) The tamarind, tamarindus indica (Redhouse, 592).

sabîde teheyyüc²⁰³ de var idi. Öyle ise ona “perhiz et ve gül-be-şeker ile gül kursu kullan!” diye emretti [129a-b].⁹

• Bir gulâm iki ay kadar hummâ-yı rub‘a²⁰⁴ tutulmuş olup, idrar kabı sarı idi ve dediler ki: “hummasını titreme ile alır. Dalağında sertlik ortaya çıktı.” Üstat ona: “bir içim sikencübîn-i sâdec ile gül-be-şeker kullanmaya her gün devamla ve humma aldıkça sikencübîn ve sıcak su ile kusmayı emrederek, gıdasını hall u zeyt ve açlığa sabretmeyi ve tokluk gelecek kadar yememeyi sipariş etti. Yine sirkede sezâb²⁰⁵ pişirilip, o pişirilmiş keçi kılının tiftik adı verilen yumuşağını batırarak ve hastayı kafası üzere yatırıp o tiftiği dalak üzerine koymayı ve her gün üç dirhem soğuk amberbârîs kursu kullanmasını ve et yemek ister ise keklük ile yapılmış zirişkiyye²⁰⁶ alıp yemesini tembih etti [131a-b].⁹

• Bir sabî getirdiler ki hummaya tutulmuş ve öksürük ve kırmızı yüzü var. Üstat sordu ki: “arkasında ağrı var mıdır?” Dediler ki: “yoktur.” “Burnunu kaşır mı?” diye sorulduğunda: “evet, ona meşguldür” dediler. Üstat: “bunda hasbe yani kızamık ortaya çıkacaktır. Tedavisinde acele edilsin” deyip, geceleri on dirhem benefşe şerbeti ile beş dirhem hıyâr-şenber balı ve sabahları beş dirhem menekşe hamuru kullanmayı emredip, gıdasını tatlıya benzer hall-i zeyt ismarladı [132a-b].⁹

• On altı yaşında bir sabî getirdiler ki hummâ-yı dıkka²⁰⁷ tutulmuş. Üstat nabzına yapışıp, dedi ki: “henüz zubûl²⁰⁸ derecesine varmış. Şimdi her gün arpa suyundan bir içim verilerek bir saat kadar oturarak bırakılsın ta ki adı geçen arpa suyunun mideden buharını cuşâ²⁰⁹ ile gözlemez olsun. Sonra zayıflık vermeyecek kadar sıcak suya oturtulup, sonra çıkarılsın ve bedenine menekşe yağı sürülsün. Sonra ılık suya sokulsun ve çıkarılsın. Hazmedeceği kadar arpa suyu, sıffârü’l-beyz [yumurta sarısı] ve diğer yumuşak yiyecekler yenilsin [133a].⁹

• Bir gulâmda iki ay humma ve öksürük ve kuru tabiat olup, ondan çok burun kanı akar idi. Üstat ona seher vaktinde menekşe şerbeti ile hıyâr-şenber balı ve kuşluklarda menekşe murabbâsı²¹⁰ kullanarak, bir saatten sonra arpa suyu kullanmayı ve sağ kîfâlden fâsd ettirerek altmış dirhem kan aldırılmayı emretti [133b-134a].⁹

• Süt emer bir ma’sûm getirip, dediler ki: “hummaya tutulmuştur.” Üstat iyice düşünerek gözlerinde teşennüc²¹¹ belirtisi buldu. O halde emretti ki: “her gün bir saat ılık su içine koyup sonra boyun omurlarına menekşe yağı sürsünler ve gıdası kadar arpa suyu versinler ve murzia’sını arpa suyuna ve sütünü hoş hale getirecek şeylere devam ettirsinler [137b].”⁹

²⁰³ Teheyyüc (a.i.): heyecanlanma, coşma (Devellioğlu, 1062).

²⁰⁴ Hummâ-yı rub: hek. 72 saatte bir nöbet yapan kuvertana sıtma (Devellioğlu, 381).

²⁰⁵ Sezâb (f.i.): bot. su teresi (Devellioğlu, 948). Sedâb (a.i.): bot. sedefotu (Devellioğlu, 927). Sezâb as Sedâb (A.) vulg. sedef: Rue, rula graveolens (Redhouse, 1045).

²⁰⁶ Zirişk (f.i.): bot. kadın tuzluğu, anberbaris, lat. berberis vulgaris. Zirişkiyye: zirişke benzeyen bitkiler sınıfı (Devellioğlu, 1189). Zirişk (P): the common barberry, berberis vulgaris; especially, its dried fruit (Redhouse, 1007).

²⁰⁷ Hummâ-yı dikkıyye: hek. eriten, eritici humma (Devellioğlu, 381). Hummâ-yı dikk: A hectic fever (Redhouse, 803).

²⁰⁸ Zübûl (a.i.): 1. Pejmürdelik. 2. Sararıp solma (Devellioğlu, 1192).

²⁰⁹ Cüşâ’ (a.i.): geğirme (Devellioğlu, 149). Cuşâ (A.): An eructation (Redhouse, 662).

²¹⁰ Murabbâ (a.i.): 1. Terbiye edilmiş. 2. Kaynayıp kıvama geldikten sonra dondurulmuş meyva suyu tatlısı (Devellioğlu, 684). Murebbâ (A.): A preserve of fruit; jelly; jam (Redhouse, 1801).

²¹¹ Teşennüc (a.i.): 1. Buruşma, buruşuk olma. 2. Hek. Adalelerin kasılması, gerilip büzülmesi, ispazmoz, fr. Spasme (Devellioğlu, 1095). Teşennuc (A.): 1. A shriveling, contracting, crumpling; corrugation. 2. A muscle’s convulsively contracting; aconvulsion; spasm; tetanus. 3. (vulg.) A wound’s mortifying; gangrene. 4. (vulg.) A matter’s becoming hopeless (Redhouse, 551).

Yirmi sekizinci. Behak ve beras ve kavâbî ve sal' ve dazlaklık üzerine [es-sâminu ve'l-işrûne fi'l-berası²¹² ve'l-behaki²¹³ ve'l-feza'i²¹⁴ ve's-sal'i²¹⁵ ve'l-kavâbî]

Bir gulâmın boynunda ve kafasının bazı yerlerinde kûbâ yani temregü var idi. Üstat ona sol ekhâlden²¹⁶ fâsd ettirdikten sonra helîle pişirilmiş ve mışmı²¹⁷ suyu ve diğer ekşi şeyleri kullanmayı emrederek, gıdasını zîrbâc ve hall-i zeyt sipariş etti [138b].⁹

• Bir sabîde tuzlu balgamdan dolayı kûbâ var idi. Üstat ona itrîfil-i sagîre devam etmeyi ve perhizle devamlı meşgul olmayı emretti [139a].⁹

Otuzuncu. Nadir olan ayrı hastalıklar ve çiçek ve kızamık üzerine [es-selasûne fi'l-emrâzi'l-muteferriketi'n-nâdireti'l-vukû'i ve'l-cuderi²¹⁸ ve'l-hasbeti²¹⁹]

• Bir gulâmın yüzünde kelef²²⁰ olub, üstat ona eftîmûndan bir şerbet vererek, peynir suyuna devam etmeyi emretti [142b].⁹

• Memeden kesilmiş bir sabîye çok aksırık gelip, üstat ona günde iki kere mâ'i-hıyâr [hıyar suyu] ya da nar suyu ile iki dânak tabâşîr verilmesini emretti [146a].⁹

²¹² Beras (a.i.): abraşlık, leke hastalığı (Devellioğlu, 85). Beras (A.): 1. Leprosy. 2. A white patch of hair grown over an old wound in an animal coat (Redhouse, 355).

²¹³ Behak (a.i.): insanın derisinde pul pul beyazlık ve alaca bir renk meydana getiren bir çeşit hastalık (Devellioğlu, 79). Bahak (A.), behak (P): A mild kind of leprosy spot on the skin; generally white, but sometimes dark black (Redhouse, 415-416)

²¹⁴ Feza' (a.i.): 1. Korkma, bağırıp çağırma. 2. Dayanamama. 3. Ümitsizlik. 4. İnleyip sızlanma (Devellioğlu, 264). Feza' (A.): 1. A being frightened; fright, fear. 2. A calling for help (Redhouse, 1383).

²¹⁵ Sal' (a.i.): baş tepesinin dazlaklığı, kılsızlığı (Devellioğlu, 916). Sala' (A.): baldness (Redhouse, 1183)

²¹⁶ Ek-hal (A.): The median vein; or, the brachial artery (Redhouse, 171).

²¹⁷ Mışmı²¹⁷ (a.i.): zerdali [eriğe, kayısıya da denilir] (Devellioğlu, 642). Mışmı²¹⁷ (A.): The apricot (Redhouse, 1871).

²¹⁸ Cüderi (a.i.): çiçek hastalığı (Devellioğlu, 146). Cederi (A.): The small-pox, variola (Redhouse, 648).

²¹⁹ Hasbe (a.i.): hek. kızamık hastalığı [kelime "hasebe" şeklinde kullanılır] (Devellioğlu, 334). Hasbe (A.): 1. A single act of throwing pebbles or gravel. 2. Pebbles; gravel. 3. The measles, rubeola (Redhouse, 788).

²²⁰ Kelef (a.i.): yüzdeki benek, siyah veyâ kırmızı noktalar (Devellioğlu, 504). Kelef (A.): 1. A freckle, freckles. 2. The disease pityriasis (Redhouse, 1563).

KAYNAKLAR

1. Radbill SX. The first treatise on pediatrics. *Am J Dis Child* 1971; 122: 369-376.
2. Ünver AS. Tıp Tarihi I ve II inci Kısımlar. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, Ahmed İhsan Basımevi, 1943: 77-82
3. Kâhya E. Studies of Rhazes medical heritage. *DTCF Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi* (Ayırbasım). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982: 415-420.
4. Sarton G. Introduction to the History of Science, Volume 1. Baltimore: The Williams & Wilkins Company, 1927: 609-610.
5. Meyerhof M. Thirty-three clinical observations by Rhazes (circa 900 A.D.). In: *Islamic Medicine, Vol. 26, Muhammed Ibn Zakariya Al-Razi, Text and Studies III, Collected and Reprinted by Fuat Sezgin*. Frankfurt am Main: Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 1996: 1-36.
6. Castiglioni A. *A History of Medicine* (2nd ed) (Translated from the Italian and edited by Krumbhaar EB). New York: Alfred A. Knopf, 1958: 267-270.
7. Muhammed bin Zekeriyâ er-Râzî. *Kitâbü't-Tecârib*. İstanbul: Topkapı Sarayı Kütüphanesi, III. Ahmed Koleksiyonu, No: 1975, 656 H./1258: 1a-2a, 125b.
8. Acıduman A, Arda B. Er-Râzî, Hamîdiye 1013 ve III. Ahmed. İçinde: Demirhan Erdemir A, Öncel Ö, Küçükdağ Y, Okka B ve Erer S (ed). 1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı [1st International Congress on the Turkish History of Medicine, 10th National Congress on the Turkish History of Medicine Proceedings Book], Cilt 2 [Vol. 2]; 20-24 Mayıs, 2008 [20-24 May, 2008]; Konya, Turkey: 1843-1847.
9. [Râzî]. İstanbul Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Hamîdiye Koleksiyonu, No: 1013.
10. [Râzî]. Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, No: 2909.
11. [Râzî]. İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi Koleksiyonu, No: 2487.
12. Acıduman A, Arda B. Er-Râzî ve Hamîdiye 1013 Üzerine Bir İnceleme. *Türkiye Klinikleri J Med Ethics* 2006; 14: 83-91.
13. Devellioglu F. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat Eski ve Yeni Harflerle*, 18. Baskı (Yayına hazırlayan: Güneş AS). Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2001.
14. Redhouse JW. *A Turkish and English Lexicon*, New Impression. Beirut: Librairie du Liban, 1987.
15. Steingas F. *A Comprehensive Persian-English Dictionary Including the Arabic Words and Phrases to Be Met with in Persian Literature Being Johnson and Richardson's Persian, Arabic, and English Dictionary Revised, Enlarged, and Entirely Reconstructed*, Second Impression. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. Ltd., 1930.
16. Bayat AH. *Tıp Tarihi*. İzmir: Sade Matbaa, 2003: 100, 109, 273, 275-276.
17. Kâhya E, Erdemir AD. Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000: 213-217.
18. Acıduman A, Er U, Belen D. Geç Osmanlı dönemi eserlerinden Bursalı Ali Münşî'nin Cerrâhnâme'sinde Nöroşirürji bölümleri. *Türk Nöroşirürji Dergisi* 2008; 18: 5-15.
19. Ünver AS. Kanunu ilk def'a Türkçeye çeviren Tokatlı Mustafa Efendi ve tercemesi. İçinde: *Büyük Filozof ve Tıp Üstadı İbni Sina Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler* (2. baskı). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2009: 367-376.
20. Acıduman A, Arda B. Çocuk sağlığı ve hastalıklarına XVIII. yüzyıldan bir bakış: Subhîzâde Abdülazîz Efendi'nin Boerhaave'nin aforizmaları çevirisi. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi* 2011; 54: 120-133.
21. Arda B. Batı Ortaçağ'ında Hastalık Kavramı. Ankara: Güneş Kitabevi, 1997: 56-60.
22. Ünver AS. İbni Sina'nın kan alınacak damarlar risalesi. *Tedavi Kliniği ve Laboratuvarı Dergisi* 1937; 7: 36-50.
23. Güneş K. *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Mektep Yayınları, 2011.
24. (Akalın) BÖ. *Nevsâl-ı 'Âfiyet, Sâlnâme-i Tıbbî, Dördüncü Kitâb*. İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsân, 1322 / 1906: 173.